

Szerényi Sándorné

Életrajz

Szerényi Sándorné, Edit néni ez év októberében lesz száz éves. Az apró termetű, nagyothalló, bottal közlekedő néni életének elmesélésére saját maga ajánlkozott, és mint mondta, alig várta már, hogy elmondhassa valakinek, mi minden történt vele. Élete néhány eseményét és jelentősebb találkozásait ismert emberekkel 96 éves korában egy tenyérnyi, vékony, saját kiadású, fényképekkel ellátott könyvecskében már megírta, mint ahogy megírta utazási élményeit is. Fontos számára, hogy nyomot hagyjon maga után.

Anyai nagyapám Weisz Adolf, nagyanyám Rosenstock Hermin volt. A nagyszülők a Bánságban, Nagyikindán éltek, és azt hiszem, valamilyen üzletük volt. Arra emlékszem, hogy a házukba a kertajtón túl egy sok lépcsős lépcsősor vezetett. 96 éves korában azon esett el a dédanyám, és törte el a lábát. Ebbe halt bele, mert akkor még nem tudták összeszögelni a törést, feküdnie kellett és tüdőgyulladást kapott.

Édesanyám, Weisz Stefánia volt az első lány a családjában, aki épen, egészségesen született. A szülei Mádinak, leánykának becézték. Volt még anyám előtt két fiúgyerek is, de azokat nem ismertem. Azt tudom, hogy volt egy Leó nevű, és volt egy Aladár nevű, aki Temesváron Pál Aladár néven volt nagyon kedvelt újságíró. Ő egy özvegyasszonyt vett el feleségül, aki tuberkulózisos volt. Ezt megkapta Aladár is, és a nővel meg annak a kislányával együtt mindhárman hamar meghaltak.

Édesanyám 1881-ben született, és elég keserves élete volt, mert másfél éves korában meghalt az édesanyja. A zsidóknál az volt a szokás, hogy ha meghal a feleség, akkor a sógornő köteles hozzámenni az özvegyemberhez, hogy az – pláne gyerekekkel – ne maradjon egyedül. Így a nagyapám elvette feleségül az édesanyám nagynénjét, Rosenstock Vilmát, aki talán úgy 16-18 éves lehetett akkor. Mi őt úgy hívtuk, hogy Ómama. Ómama nagyon szép volt fiatal korában, és még öreg korában is fess öregasszony volt. És nagyon szeretett engem.

Édesanyám nem volt hálátlan az Ómamának, aki őt nevelte, de sose szerette, mert Ómama megcsalta a nagypapát. Méghozzá azzal a nőorvossal, aki a szüleit segítette. A nagypapával való házasságából két nagynéném született, Irma és Ilon, Ilona. Ilona olyan szép volt, hogy csak Babának hívtuk. Anyám a két lánytestvérével felnőtt korában is annyira tartotta a kapcsolatot, mintha nem is féltestvérek, hanem egész testvérek lennének. Irma később egy nagybecskereki készruha-kereskedőhöz, Flesch Árpádhoz ment férjhez, és lett egy fia, Imre, aki másfél évvel volt fiatalabb, mint én. Imre orvos lett, bőr- és nemi betegségek orvosa. Hogy velük aztán 1944-ben mi történt, azt soha nem tudtuk meg. Úgy tudom, hogy arról a vidékről nem vitték el a zsidókat Auschwitzba, hanem – azt hiszem a németek, vagy a helyiek – beterelték őket autóbuszokba vagy

teherautókba, és gázt engedtek rájuk.

Anyám 16 éves volt, amikor teljes árvaságra jutott, mert meghalt a nagypapám is. Attól kezdve maga tartotta el magát, és dolgozott, amíg férjhez nem adták. Koszt-kvártéllal alkalmazta őt egy férfi, akinek az üzletében dolgozott, kiszolgált. A férfinak volt egy cukorbeteg felesége, és azt is az anyám ápolta. Anyám rendkívül intelligens nő volt. Beszélt németül, franciául, horvátul, és tanítónői végzettségnek megfelelő felsőbb leányiskolát végzett, ami az ő korában nagy dolog volt.

Édesapám, Kohn Sámuel – akinek Smüle volt a zsidó neve – szintén a Bánságban egy egész kicsi faluban, Putinciban született. Édesapja Kohn Simon, édesanyja Schmutzer Teréz volt. Nem tudom, hogy a nagyszüleim mivel foglalkoztak, de a nagyanyám korán meghalt: a kertben kapált és napszúrást kapott, amibe bele is halt. Édesapám talán tízéves volt ekkor. Hat fiú és három lány maradt ott, és édesapám volt az utolsó fiú és az utolsó előtti gyerek. Vele már az idősebb testvérei törődtek.

Édesapám legidősebb testvére Juliska volt, és nagy volt a korkülönbség édesapám és Juliska között. Utána következett Móric, aki kovács volt és 11 gyereke született, de ő meghalt az I.

világháborúban, úgyhogy mi velük nem tartottuk a kapcsolatot. Utána jött Hermann, aki még az I. világháború előtt Pestre költözött. Hermann után következett Vilmos, aki tisztviselő volt. Neki négy gyereke volt, Zágrábban vagy hol élt, és egyszer az első világháború előtt meglátogattak minket a feleségével, Judittal. Judit nagyon tetszett nekem, mert volt egy érdekes táskája, ami szögekkel volt kiverve. Vilmos aztán az első világháborúban huszár volt, és egyszer lóval vágatott át valami csónakokból álló hídon. A ló megbotlott, Vilmostal együtt belebukott a folyóba, és megfulladtak. Aztán volt még egy lány édesapám családjában, Paula, és még egy fiú, Albert. Ő fiatalon meghalt, ezért minden családban volt egy Albert nevű fiú is. Volt még egy Sándor nevű fiú, aki az édesapámnál valamivel idősebb volt. Sándor számításból elvett egy nem teljesen normális nőt, és négy gyerekük született. A fiúkat Sándor nevelte, de a kislányukat, Rózsit hozzánk hozta, és anyám egy teljes évig nevelte. Édesapám családjában a legkisebb gyerek Zsófi volt, aki később Zimonyba ment férjhez egy szabóhoz.

Ahol a nagyszüleim éltek, Putinci falu földjeinek egy Reitzer nevű zsidó volt a tulajdonosa, és apám tíz vagy tizenkét éves korában Reitzer méteráru boltjában lett tanuló. Apámnak ha megvolt a négy elemije, akkor sokat mondok, de nagyon intelligens volt. Mikor 1921-ben Pestre költöztünk, nem tudott egy szót sem magyarul – horvátul tudott és németül –, de Pesten gyönyörűen megtanult magyarul, és gyönyörűen fejezte ki magát! Édesapám nagyon magas, csinos ember volt, fekete hajjal, ami még idős korában is csak szürkés volt, nem ősz.

A szüleim úgy kerültek össze, hogy 1905-ben egyszer édesanyám nagybátyja, Artúr bácsi, aki utazó volt, Indijában járt a Szkopál méteráruséknál árut ajánlani. Édesapám Szkopáléknál volt akkoriban segéd. Artúr bácsi meglátta őt, és azt gondolta, hogy ez szegény fiú, ez biztos elveszi az édesanyámat. Mert a nagybácsik adták össze neki a hozományt. Levitték az anyámat Indijába, bemutatták édesapámnak, és ugyanazon a napon megtartották az esküvőt is. Addig a szüleim nem is látták egymást, nem is találkoztak soha. De aztán nagyon jó házasság lett, szerették, megbecsülték egymást, és soha nem veszekedtek.

Én 1908-ban Indijában születtem, ami egy nyolcezer lakosú gazdag falu volt. A helység neve horvátul Ingyije volt. Indiját csupa gazdag sváb lakta, akik búzát termeltek, s ez egy nagyszerű

búzatermő vidék volt. Mesélték, hogy a leggazdagabb sváb, akit Dietrichnek hívtak, miközben fölást a földjét, talált egy üstöt tele arannyal, és azért lett olyan gazdag. Holott lehet, hogy ez nem volt igaz, mert a föld nagyon gazdag, jó, fekete föld volt. A faluban a német volt a fő nyelv, és a szerbeknek egy külön kis részük volt a faluvégen, ahol csak a szerbek meg csak a nagyon szegény emberek laktak. Zsidók csak a kereskedők voltak, és azok voltak a magyarok is, de elenyésző volt a számuk.

Indijában volt egy bútorgyár, egy szódavízüzem, és egy gőzmalom. A Fő utcán volt egy óriási csemegeüzlet, úgy hívták, hogy Kovácssevecs Milán és Milenkó. Két testvére volt, akik kivételesen nem voltak zsidók, és nagyon szép üzlet volt. Indija egyébként egy fontos vasúti csomópont volt, a Magyar Királyi Államvasutaknak volt ott rakodóállomása. A faluban volt egy nagyon hosszú utca az állomásig, ami nagyon messze volt, és az állomásnál volt a magyar iskola is, amit a vasút tartott fenn, és ahova én először jártam elemibe.

A mi házunk és az üzletünk a falu központjában volt. A szüleim rövidárut és méterárut árultak. Nagyon szép sarokházunk volt, és benne volt az üzlet is, a sarkon volt a bejárata. Elég nagy üzlet volt, és elég nagy volt a ház is. Előttünk egy tér volt, szemben volt az egyemeletes német iskola, mellette a katolikus templom és a paplak. Civilizált körülmények voltak, az út aszfaltos volt és 1916-tól volt villanyvilágítás is az utcán. Mert akkor egy pár falu összefogott, és úgy csináltak villanyvilágítást. Ekkor hozzánk is beszerelték a villanyt, a konyhába, az előszobába és az üzletbe, a hálószobába pedig csak egy kicsi falikart tettek az ágy fölé. Addig petróleumlámpával és gyertyával világítottunk.

A házunkban három szoba volt. Az első szoba, amit mi úgy hívtunk, hogy előszoba, az üzletből nyílt. Utána következett az ebédlő, és utána legvégül a háló. Mindig az első szobában, az előszobában ebédeltünk, az ebédlőt – amit mi úgy hívtunk, hogy nappali szoba, de úgy volt berendezve, mint egy ebédlő: egy nagy asztal sok székkal, és volt valami kredencféle is – télen takarékoságból nem használtuk, de amúgy is csak akkor, ha vendégség volt. De az nagyon ritkán, talán egyszer-kétszer fordult elő, hogy vendégeket hívtak a szüleim.

Nekem nem volt külön szobám, egy szobában aludt az egész társaság: a szülők, mi gyerekek – mert volt egy öt évvel fiatalabb húgom, Lili –, és az apai nagypapám. A hálószobában volt két ágy a szüleimnek, volt egy gyerekágy, amin ketten aludtunk a húgommal, és volt egy sezlon, ahol a nagypapa aludt. Télen csak ezt az egy szobát fűtötték és csak fával, hogy annak a füstjénél füstöljék fel a húst. A hálószoba mellett ugyanis volt egy nagy spejz, és ott volt egy kis külön fülke felül, ott érlelték a húst. A spájzban mindig volt nagy készlet mindenből, meg befőttek is voltak. Rizsre nem emlékszem, akkoriban nem volt divat rizst enni, krumplit ettünk inkább.

A konyha a ház oldalában volt, az udvarról lehetett pár lépcsőn bemenni. Volt benne egy sparhelt és egy nagy asztal. Volt egy nyári konyhánk is, ahol csak szilvalekvárt főztek, meg a ruhákat főzték ki. Volt nálunk egy mindenese lány, és volt egy pesztonka, aki a takarításban is segített. A konyhából nyílt egy szoba, az volt a cselédszoba. Elég szép nagy szoba volt, és a két lány mindig együtt aludt egy nagy ágyban. Helybeli sváb lányok voltak, és sváb népviseletben jártak, ami ráncos szoknyából és ujjas rékliből állt. Kendőt nem hordtak, csak akkor, ha takarítottak. Az egyik lányt Annának hívták, a másikat – megkülönböztetésül – Nancsinak, mert az is Anna volt. A „nagy” Anna már „öreg” volt, legalább 20 éves, a kicsi, a pesztonka pedig 13 éves körül volt. Ő vigyázott ránk, és játszott velünk, mert hiszen még maga is gyerek volt. A szülei a szegénysoron laktak, és

sok gyerekük volt. Nancsi vasárnap mindig szabad volt, olyankor mindig hazament a szüleihez, és akkor minket is elvihetett magával a húgossal, és nekünk az egy nagy kirándulás volt.

A házunk a Temető és az Állomás utca felé nézett. Az Állomás utca felőli kapu kettős volt. Volt egy óriási kapu, és abból nyílt egy kiskapu. Mind a kettő vasalt volt, és a teteje félkör alakúra volt kiképezve, úgy, hogy egy kocsi éppen befért alá. Azért, hogy ha terménnyel megy ki, akkor ne ázzon meg egy hirtelen záportól. Mert akitől a szüleim megvették a házat részletfizetéssel, az gabonakereskedő volt.

Óriási nagy udvarunk volt, méghozzá téglával kirakott udvar. Zöldségek se, virágok se voltak, semmi nem volt, mert jóformán az egész udvar ki volt kövezve. Volt egy óriási magtár, a magtár mellett egy kamra, amiben a fát és a szenet tartották, és a magtárat mi gyerekek játszótérnek használtunk: télen ott futkároztunk, játszadoztunk, nem az udvaron.

Az udvarunkon volt egy kút, egy nagyon mély, jó vizű kút, nyáron mindig ott hűtöttük a görögdinnyét. Nem volt még jég, nem volt semmilyen komfort. Fürdőszoba se volt, a folyosón mosakodtunk lavórban. A szobák előtt egy hosszú vékony folyosó volt, és ott történt minden tisztálkodás. Vécénk egy fabudi volt az udvaron, ami mellett csináltak nekem cementből egy kisbudit is. Volt a faluban egy artézi kút, és a mosdáshoz, mosáshoz onnan hoztuk a vizet, mert a szüleim úgy gondolták, hogy az udvari kút ki fog merülni, ha túl sokat használják. Az artézi víz ugyan sárgás volt egy kicsit, de minthogy a napon szárítottuk az ágyneműt meg a mosott ruhát, az kifehéredett.

Volt kutyánk – szegény Hektor megbolondult és elvitték a sintérhez –, macskánk, csirke és kacsá is, de anyámnak nem sikerült az ültetés, úgyhogy mindig a piacon vette a kiskacsákat és a levágnivaló libákat. A piac, úgy emlékszem, kedden és pénteken délelőtt a Fő utca környékén volt, az utcán, és kettőkor takarították el. Emlékszem, a vaját nagy lapulevelekbe csomagolva hozták, mert az hűvösen tartotta.

Az egyik szomszédunk egy Schwartz Péter nevű gazdag sváb birtokos volt, a másik szomszédra nem emlékszem. Schwartz után Krafterék laktak, és Krafterék után volt egy kis vegyesbolt. Én oda kétéves koromban gyalog elmerészkedtem, mert a szüleim adtak egy krajcárt, hogy azon vehetek magamnak cukorkát. Olyankor mindig selyemcukorkát vettem, mert az kívül kemény volt, és mikor az ember a szájába vette, elolvadt, és lekvár volt belül. Az volt a kedvencem.

A falu egyik végén volt egy kocsmá, úgy hívták, hogy Fischl, és annak a lánya, a Fischl Etelka volt az egyik barátnőm, és volt egy Leinweber Mici nevű barátnőm. Mici apjának borbélyüzlete volt a velünk szemben lévő utcában, közel hozzánk, és mellette volt egy vasüzlet is. A borbély akkoriban nem csak haját vágott, hanem fogat is húzott. Mindig messze elszaladtam, ha bement egy kuncsaft fogat húzatni, mert olyankor borzasztó ordítás hallatszott ki. Akkoriban nem volt érzéstelenítés.

A barátnőimmal labdáztunk, karikát kergettünk, meg az aszfaltra rajzolt kockákban ugyanazt az ugrálóst játszottuk, amit a gyerekek még ma is játszanak. Télen pedig babáztunk. A szüleim a vásárban vettek nekem apró babákat – kétszer egy évben, Péter-Pálkor és még egyszer volt vásár, ami nagyon nagy esemény volt a környékben, olyankor meghívták egymást az emberek, nagy főzés volt, és mindenki evett-ivott, ami belefért –, és ha az anyám Újvidékre ment, néha hozott valamilyen babát. Volt egy gyönyörű porcelánfejű babám, aminek celluloid volt a teste. Az egyik

segéd, Matyi – akinek az apja asztalos volt – fabrikált nekem dobozból babaházat is.

A szüleim nem voltak gazdagok, nagyon is szegények voltak, de miután nagyon kedves emberek voltak, a vevők szerették őket és szép lassan fellendült az üzletük. Az üzletre ki volt írva az apám neve, hogy Kohn Sámuel, és a többi zsidó boltnál is ki volt írva a tulajdonos neve. A boltunkban hosszú pultok, és egyes pultoknak kis fiókjaik voltak. Azokban tartották a rövidárut: tűt, gyűszűt, cérnát, gombot, ilyesmit. Voltak vásznak meg szövetek, meg öltönyökhöz való kellékek, különböző keményítő vásznak, amiket a férfizakókba tettek. Emlékszem, hogy a menyasszonyi kelengyét is nálunk vették sokszor, és még koszorút meg hamis mirtuszt is árultunk. Volt egy Jozef és egy Matyi nevű segédünk, akik kiszolgálták a vevőket. Az üzlet egyik végében volt egy kályha és télen ott tartózkodtunk napközben, kivéve az ebédidőt, mert akkor zárva volt a bolt. De hogy ha valaki akkor jött, és megszólalt a kis csengő az ajtón, akkor kinyitották az üzletet és kiszolgálták.

Az árut édesanyám egyik nagybátyja, Artúr bácsi révén szerezték be. Artúr bácsi utazó volt, ami abban az időben rangot jelentett, az utazó egy úr volt. De az utazónak nem volt lakása, mert minden napot egy másik faluban vagy városban, és minden éjszakát a hálókocsiban töltött. Artúr bácsinak nem volt családja sem. Artúr bácsi látogatta a különböző üzleteket, a kereskedőktől fölvette a méteráru és rövidáru rendeléseket, és aztán az anyagot a gyárosok vagy a nagykereskedők postán küldték el.

A faluban volt egy másik méteráru üzlet is – ahol korábban apám volt segéd –, aminek a tulajdonosát Szkopál Arnoldnak hívták, és a szüleim jóban voltak velük. Azokhoz mi gyerekek is sokszor elmentünk. Mikor beléptünk hozzájuk a kapun, akkor egy kertbe léptünk be. Nem is volt más az udvaron, mint egy csodálatosan rendben tartott kert, ami különféle színekből volt soronként összeállítva, és én azt mindig megcsodáltam. Szkopáléknál már felnőtt, nagy lányok voltak, és nagyon szerettek engem. A legidősebb lány Lola volt. Ő úgy született, hogy narancsbőr volt az arcán. Nagyon csúnyának tartotta és szégyellte magát – egyébként szép, nyúlánk alakja volt –, de férjhez akart menni. Ajánlottak neki Pestről egy fiatalembert, az el is vette, mert szegény volt, Szkopáléknak meg nagy üzletük volt, és ő abban dolgozhatott. A második lányt Ilonkának hívták. Az is egy csúnya lány volt, de én őt szerettem a legjobban. A harmadik lány Teri volt. Mikor Szkopálék nyugdíjba mentek, akkor eladták az üzletet meg a házat, és Újvidékre költöztek. Aztán amikor voltak a hideg napok, akkor belelőtték őket a Dunába.

A szüleim mindenkivel barátkoztak, nem figyelték arra, hogy ki zsidó vagy nem zsidó. Jobban a többi zsidó kereskedőkkel voltak, de inkább csak az ünnepeken, újévkor jöttek össze a zsinagógában – ami egész közel volt az állomáshoz –, különben nem látogatták egymást. Otthon nem volt társasági élet. És a zsidók között nem volt olyan család, aki megtartotta volna a nagy ünnepeket. Úgy emlékszem, hogy a faluban zsidó temető volt, de rituális fürdő és kóser mészárszék nem, azt hiszem, ezt a munkát a kántor végezte el.

A szüleim nem csináltak faksznit a vallásból, de pénteken édesanyám gyújtott gyertyát, és áldást is mondott fölötte. Úgy tudom, hogy az anyai nagyapám és Ómama neológok voltak, anyám mesélte, hogy disznót is öltek. Kóser konyhánk nem volt, de voltak külön tányérok, amik édesanyám hozományai voltak. Nem tudom, mikor szedtük elő azokat a tányérok, lehet, hogy húsvétkor. Sólet volt, azt anyám csinálta elég gyakran, de nem vallás szerint, nem minden héten. Csak mert szerettük, mert finom volt: füstölt libamelle volt benne, és mindig volt benne egy darab marha vagy disznóhús is. Hidegen keverték össze, és azután tették be sütőbe, de ha nyár volt, és nem

volt begyűjtva a sütő, akkor elvitték a pékhez. Meg volt maceszgombóc-leves is, de más zsidó ételre nem emlékszem. Gyerekkoromban előfordult, hogy néha volt karácsonyfánk, ajándékozás is volt olyankor, és húsvétkor is előfordult, hogy jöttek locsolni a falubeli gyerekek, és akkor mindig vettünk piros cukorkát, meg főztünk tojást.

A húgom, Lili 1913 októberében született. Én pont öt évvel és öt nappal voltam idősebb nála. Lili zsidó neve az apai nagyanyám után, aki Teréz volt, Rézi lett, az én zsidó nevem meg Hermin nagyanyám után Hane volt. Ez nem volt nyilvános, nem is tudta senki, csak a családban volt tudott. Mint minden gyerek, a húgomnak örültem is meg féltékeny is voltam rá, és gyerekkorunkban nem nagyon jöttünk ki egymással. Mert én anyáskodtam felette, ő meg azt nem nagyon tűrte. Ő más egyéniség volt. Önállóságra törekedett, és egész életében ilyen maradt. Amíg kicsi volt, addig ragaszkodott hozzám, és mindig ott akart lenni, ahol én voltam, de mikor unokatestvéremet, a Rózsit anyám odavette hozzánk, akkor a Rózsival szövetkezett, nem velem. Kiskorunkban úgy hasonlítottunk egymásra a húgommal, mint két tojás. Most már külsőleg én anyukámra hasonlítok, de szellemileg inkább apukámra. Apukám nyugodt természetű volt és kiegyensúlyozott, anyukám inkább ideges, és a húgom inkább ráütött.

1914-ben a szerbek betörték a falunkba, és akkor a szüleim összepakoltak bennünket – a húgom tizenegy hónapos volt, én meg hat éves –, és följöttünk Pestre. Vonattal jöttünk, amiben volt hálófülke is. Pesten Hermann bácsiék, apám bátyjáiék fogadtak be minket, akik a Honvéd utca 38-ban laktak. Nem tudom, hogy Hermann-nak mi volt a munkája, de szeretett élni és mindig megtalálta azt a helyet, ahol valamit kereshetett. Egy özvegyasszonyt vett el, akit úgy hívtak, hogy Lina, Karolina. Neki az előző két házasságából volt két lánya, Frici és Elza, és volt Hermann-nal egy közös gyerekük is, Olga. A lakásuk három szobás volt, Olgának volt külön szobája, és azt kaptuk mi, amíg náluk laktunk. Amikor a szerbek kimentek Indiából, akkor mentünk vissza. Semmit nem vittek el se a házunkból, se a boltból, mert a falubeliek azt csinálták, hogy rengeteg ennivalót kitétek a házak elé. Az éhes katonák azt ették, és így teljesen megmaradt a falu, nem vittek el semmit.

1915-ben édesapámat is behívták katonának. Telefonos lett és így egy karcolás nélkül végigcsinálta az I. világháborút. A fronton egyszer észrevette, hogy a mieink rövidet lönek az ágyúval, és így a sajátjainkat lövik. Ezt azonnal jelentette, és ezért később ezüst érmet kapott a parancsnokaitól. Először Galíciában harcolt, onnan 1917-ben áthelyezték Tirolba, és útközben egy napra megállt Indijában, ekkor kapott először szabadságot. Míg apám végleg haza nem jött, addig a boltot édesanyám vezette és ő intézett mindent. Egy ideig Sándor, édesapám testvére – aki olyan szerencsés volt, hogy a háború alatt a mi szomszédságunkban kapott valami katonai beosztást, úgyhogy folyton nálunk lebzsel – anyámat egy kicsit segítette a boltban, bár nem sokat számított az a segítség.

A falu német megszállás alatt volt, és a katonák, akik a kaszárnyában laktak, savanyú uborkáért jártak hozzánk, mert édesanyám azt rendkívül jól csinálta. Cserébe lekvárt kaptunk. A katonák mindent fölvásároltak az üzletből is, és utánpótlás meg nem jött. Akkor anyám az egyik segéddel, a Jozeffel az üzletben az egyik polc mögé csinált egy rejtekhelyet és abba eltett néhány megmaradt méterárut. Mikor édesapám másodszor jött haza a frontról, akkor már vissza se ment, mert Pesten keresztül jött, ahol már kitört a Tanácsköztársaság, és apám látta, hogy vége a háborúnak.

Mivel októberi vagyok, már majdnem hétéves voltam, mikor a szüleim beíratnak a magyar iskolába. Eleinte sokszor az egyik segéd, Jozef kísért el az iskoláig. (Emlékszem, olyan kemény telek voltak, hogy sírva mentem, mert annyira fázott a lábam. Akkor még nem volt hócipő, és szélsőséges volt az időjárás, nagyon meleg nyarak, nagyon hideg telek voltak.) Később már a legjobb barátnőmmel, a Farkas Babával, Henriettel jártam haza, akik tőlünk nem messze laktak. Olyan jóban voltunk, hogy hol ő kísért haza, hol én kísértem vissza, és ezt csináltuk egy órán keresztül.

Az iskolában karácsonyra megtanultam olvasni, és rendkívül jó, már az első osztálytól kezdve szinte mindig kitűnő tanuló voltam. Mindegyik tantárgyat szerettem. Az iskola koedukált volt, és egy nagyon kedves tanítónőnk volt, aki engem nagyon szeretett. Anyámnak folyton dicsért, hogy milyen jó tanuló vagyok. Az elemiben külön minden vallásnak volt hitoktatás is. A katolikusoké délelőtt volt az osztályteremben, és mi is ott lehettünk, a zsidó hitoktatás pedig délután volt, amikor már nem voltak az iskolában mások. A kántor tartotta, Fodor Lajos, akinek az egyik lánya, Lenke a barátnőm volt. Én utáltam a hitoktatást, a vallás akkor se jelentett semmit nekem, és nekiálltam vitatkozni a kántorral, hogy miért kell nekünk ezt tanulnunk. Azt mondja erre, hogy szeretem-e az anyámat. Mondom, igen. És szoktad-e megcsókolni? Mondom, igen. Azt mondja erre: az istentisztelet olyan, mint amikor az anyádat megcsókolod.

Az iskolaév végén egy nagy ünnepség volt: volt előadás, szerepeltünk, és borzasztóan élveztük a felkészülést. És az első év végén kaptam jutalomkönyvet is, méghozzá a Dörmögő Dömötört. Később volt egy kedvenc könyvem – nem tudom, hogy jutalomkönyvként kaptam, vagy anyám hozta, amikor Újvidékre ment a fogait csináltatni –, Alfonz Doudet francia szerző írta, „A kis izé” volt a címe és egy árvaházi kisfiúról szólt. Én borzasztóan szerettem a könyveket, elolvastam mindent, ami a kezem ügyébe akadt, de nagyon szegényes könyvtáram volt. Szüleimnek voltak ugyan könyvei, de nagyon szórványosan. Újság jött minden nap, amit este, vacsora után olvastak mind a ketten, aki éppen ráért. A Neues Pester Journalt járatták, az volt akkor az a lap, amit általában az emberek járattak, nekem meg, hat-hét éves korom után az Én újságom című, Gál Mózes által szerkesztett gyerekújságot járatták.

A faluban 1916-tól egyszer egy héten volt mozi. Volt egy nagy kocsma is, ami olyan nagy volt, hogy sokszor ott tartották a templomi esküvő utáni ebédet. Minket is meghívtak egy ilyen esküvőre, mert az édesapám összebarátkozott egy vasutas tiszttel, aki elvette egy Knébl nevű, szőrmével foglalkozó ember lányát, és az esküvőjükre meghívtak minket. És tudom, hogy ott pont úgy szolgálták ki a gyerekeket is, mint a felnőtteket. Lehettem vagy hat vagy nyolc éves, és én is bort ittam – de ott helyben el is aludtam.

Nyolcéves voltam, amikor skarlátos lettem. Én gyerekkoromban minden fertőző betegséget megkaptam, méghozzá azért, mert csecsemőként nem anyatejet kaptam. Az édesanyám ugyanis férjhezmenetele után rögtön teherbe esett. A szomszédunkban lakó birtokos, Schwartz Péter lovakat tartott az udvarán. Egy nap a lovak megbolondultak, és az édesanyám úgy megijedt, hogy meghalt benne a gyerek. De nem vette észre, és egy hónapig hordta a halott gyereket. Lány volt az is. És ezért nem volt teje, hogy szoptasson. Rántott levesen nevelt föl. Mikor már nagy voltam, akkor elmesélte, hogy milyen szörnyű egy halott gyereket világra hozni.

Amikor skarlátos voltam, az édesapám éppen a fronton volt, úgyhogy napközben anyám az üzletben volt, este meg engem ápolt odaadón, és amikor tüdőgyulladásom is lett, akkor az orvos megmondta anyámnak, hogy nem szabad, hogy elaludjak, mert különben megfulladok. Anyám

egész éjjel beszélgetett velem, úgy, hogy engem beszéltetett. Nagyon aggódott értem, és mindig kértem – aranyos kis hangja volt –, hogy énekeljen nekem. Szegény a legnagyobb bánatában is kénytelen volt nekem énekelni. Dúdolgatott inkább, és amit énekelt, az a nagypapa kedvenc nótája volt, a „Kék nefelejcs”.

Édesanyám nagyon sokat mesélt nekem, elmesélte az életét, és nagyon sokat foglalkozott velem. Például észrevette, hogy nem szép az írásom, és akkor minden nap kellett egy oldalt írnom. A szüleim nagyon az üzletnek, a munkának éltek, de az édesanyám az én nevelésemmel is nagyon sokat törődött. Ritkán kaptam ki tőle, csak a popsira kaptunk legfeljebb a húgommal. Vagy tízéves koromban egyszer engedetlen voltam és fölmásztam a kredencre, ahol egy olyan skatulya volt, aminek szalmateteje volt. Rátérdeztem, beszakadt, és akkor kaptam egy pofont anyámtól.

Édesanyám nem volt szép, de nagyon kedves arca volt, és nekem a legszebb volt a világon. Hosszú haja volt, és olyan kontyfélében hordta. Reggel, amikor fölkel, akkor a hálóingére felvett egy fésűködőköpenyt, és jött hozzá a fodrász. Spirituszt melegítettek és sütővassal bodorították a haját. Az volt a divat akkor, hogy minden nap, ahogy felébredtek az asszonyok, rögtön jött a fodrásznő és megcsinálta a frizurájukat.

Amikor felépültem a skarlátból, akkor édesanyám elküldött az Ómamához Nagyikindára. Nagypapa halála után dédanyám és Ómama ottmaradt a házban, és az unokák sokszor ott nyaraltak. Mikor én ott voltam, akkor Ómama velem együtt meglátogatta a lányát, Irmát Nagybecskereken. Irma férjének, Flesch Árpádnak ott volt egy férfiöltönyüzlete. Aztán a gyógyulásom után egyszer értem jött Indiába Irma nagynéném, és elmentünk vele és az unokaöcsém, Imrével együtt Resicabányára. Ott az Irma nagynéném sógora lakott, és ott volt négy fiúgyerek, úgyhogy én öt fiúval ettem versenyt. Mikor hazaértem, édesanyám alig ismert rám, úgy meghíztam.

1917-ben Károly király és Zita hercegnő átment a falun vonattal. Mindenki kiment az állomásra, aki látni akarta őket, de ők nem szálltak le, hanem csak integettek az ablakból. Az iskolában először engem jelöltek ki, hogy én fogom őket köszönteni, de aztán mégis a barátnőm, Farkas Baba köszöntötte, amiért a Zita hercegnő küldött neki egy nagyon szép kis láncot medállal. Én akkor éppen mumpszos voltam, de azért én is kimentem az állomásra. Egyszer pedig, még kiskoromban, Indiján átutazott egy nagyon gazdag, állítólag zsidó származású indiai nábob, aki rosszul lett a vonaton és meghalt. Kirakták a holttestet a zokogó asszonnyal és egy kislánnyal együtt, és anyámat behívták, hogy segítsen megvarrni a halotti leplet. Meg is varrták, és ez a gazdag úriember állítólag ott van eltemetve Indiján.

Harmadikos voltam, amikor valamikor októberben, alig hogy elkezdődött, vége is lett a tanításnak az iskolában, mert a faluból elvitték a magyar alkalmazottakat, hogy ne maradjanak egy idegen államban. Elvitték a tanárokat is, és egészen a következő tanévkezdésig nem is jártam iskolába. Addig a Pune nevű tanító néni járt hozzánk, és magyarul tanított. Harmadik elemiben a magyar mellett horvátot is kellett tanulni, és annyira nem ment nekem a horvát, hogy olyan dühös lett rám a tanár, hogy a nagy tanári könyvet a fejemhez vágta. A szláv nyelvekben abszolút nem vagyok jó. Otthon azonban két nyelven beszéltünk: anyámmal magyarul, apámmal németül, úgyhogy én kétnyelvű voltam.

Szeptemberben aztán beíratott édesanyám a német iskolába, és ott kezdtem az elemi negyedik osztályát. A német iskolába sok gyerek járt, többségben a svábok voltak. Abban az iskolában

különös szisztéma volt: minden óra előtt, egészen addig, amíg jött a tanító, az egyszeregyet kellett mondani. Azt ismételtük unos-untalan, úgyhogy azóta én soha nem gondolkodom azon, hogy mennyi 7x3, 7x7 vagy ilyesmi, azonnal rávágom, úgy belém rögződött. A német iskolában végeztem el a negyediket és még ötödik-hatodik osztályt is, ami ismétlő volt. Ugyanabban az osztályban volt az ötödik meg a hatodik, csak amíg az ötödikesek számoltak vagy olvastak, addig a hatodikosok mást csináltak.

1918-ban nagy spanyoljárvány kezdődött. Édesanyám másik féltestvére, Ilona épp akkor nálunk volt. Ilonát 20 éves kora körül férjhez adták egy Klein Vilmos nevű újvidéki papírkereskedőhöz, de utálta a férjét, otthagya, és időnként nálunk élt. A háború alatt is nagyrészt nálunk volt, voltak ott barátai is, jól érezte magát. Az anyám egész családja tüdőbajos volt, így Ilona is, és időnként szanatóriumba kellett mennie. Hol a Tátrában, hol a Mátrában, hol a Fátrában volt. A spanyolban az egész család megbetegedett, de mi túlestünk rajta, Ilona viszont nagyon félt, hogy megkapja, és hazautazott Nagyikindára. De nem ért haza, mert nagyon rosszul lett és Szegeden le kellett szállnia a vonatról. Kórházba került. Ómama odautazott, de mire odaért, Ilona már haldoklott és ott is halt meg a kórházban.

1920-ban anyám betegedett meg nagyon. Elkezdett vérezni, és nem maradt abba. Újvidékben nem bíztak a szüleim, ezért felhozták anyámat Pestre, ahol megoperálták, kivették a méhét. Mielőtt felvitték Pestre, anyám Ráchel és Lea nevében megáldott bennünket a húgommal. Ezután – addig, míg anyám felépült – Zimonyba kerültünk, odaadtak bennünket Zsófihoz, édesapám fiatalabb testvéréhez. Zsófinak a férje Zimonyban volt szabó, még hozzá egy nagyon rossz szabó. Zimonyban a húgommal nagyon sokat mászkáltunk kettesben, volt ott egy Hunyad-rom nevű magaslat és arról nagyon szép kilátás nyílt. És nagyon sokat gyönyörködtem a zajló Dunában. Akkoriban hallottam egy történetet, ami nagyon mély benyomást tett rám. Mesélték, hogy valakinek menekülnie kellett a zajló Dunán, ami tele volt jégtáblákkal, de az illető szerencsésen elérte a határt. Később aztán, úgy tizennégy éves koromban, mikor már Budapesten éltünk a szüleimmel, akkor eszembe jutott ez a történet, és egy egy vagy két oldalas novellát írtam belőle. Amikor aztán elolvastam, akkor megállapítottam, hogy az íráshoz abszolút tehetségtelen vagyok, és 96 éves koromig többé nem írtam.

1921-ben fölköltöztünk Pestre. Az úgy kezdődött, hogy a háború után Indija már nem volt központi hely, már nem állt meg a gyorsvonat sem, hanem a határtól beljebb vitték a vasúti csomópontot, Pazovába, ami nagyobb falu volt, mint Indija. Így sokkal kevesebb vevőnk lett, és már nem volt létjogosultsága az üzletünknek. Ettől talán még maradtunk is volna, de meghalt anyám nagybátyja, az Artúr bácsi. A háború alatt, amikor Pesten nagy konjunktúra volt, minden utazó üzletet nyitott. Artúr bácsi is nyitott egy kis- és nagykereskedést egy kollegájával, bizonyos Kalmárral, és az üzletet úgy hívták, hogy Rosenstock és Kalmár. A bolt a Bálvány (ma Október 6.) utca 13-ban volt az udvarban, és csak kétféle cikkük volt: nürnbergi díszműáru – brossok meg mindenféle csecsebecsék – és játékok, amiket Németországból hoztak. Aztán Artúr bácsi meghalt, és mi lettünk az örökösök.

Akkor az édesapám adott a nagyapámnak egy szép összeget, és befogadta őt a legidősebb lánya, Juliska, akik Krajovicén laktak. Nagypapa amikor hozzánk költözött alig haladta meg a hatvanat, és vagy húsz évig élt nálunk. Ő nagymama halála után nem nősült újra, akkoriban egy hatvan éves már nagyon öregnek tekintette magát, de nagyon életerős volt, mert a lányokat igen nézegette.

Már rég Pesten laktunk, amikor talán 1928-ban értesítést kaptunk, hogy nagypapa meghalt.

Elég nehezen kaptuk meg a kivándorlási engedélyt, mert Indija akkor már Szerbiához tartozott. Újvidékig vonattal mentünk, és két-három napig egy szállodában aludtunk, mert csak kétszer egy héten indultak hajók. Négy hajó indult felváltva, amik a négy csillagról voltak elnevezve: volt Jupiter, Neptun, meg nem emlékszem még mi. Kézipoggyászt nem vittünk, ellenben teherárúként föl volt adva négy nagy fonott kosár.

Pesten egy ideig megint a Hermann bácsiéknál laktunk. Mivel Indijában mindent eladtunk, a házat, az üzletet, sőt még az árukészlet nagy részét is, a szüleimnek volt annyi pénzük, hogy vettek egy kétszobás, harmadik emeleti lakást az Ilka utca 26-ban. A ház négyemeletes volt, belső gangos, az ablakaink befelé néztek az udvarra, de az udvar két háznak az udvara volt egyben, úgyhogy a lakás nagyon napos volt. Kályhafűtés volt, és télen kellemes meleg volt mindenhol. A két szobából az egyik, az ebédlő a miénk volt a húgossal, és a szülőknek volt egy hálósobájuk.

A lakást berendezéssel együtt kellett megvenni, mert másképp nem adták, és tele volt poloskával. A poloska ellen kihívtuk Dietrichsteint, a poloskairtót. Akkoriban volt egy olyan plakát, ami azt hirdette, hogy: Így irtok ti, és így irtok én. Alá volt írva, hogy Dietrichstein. És akkor a Dietrichstein kiirtotta a poloskákat, de csak részben, mert ahol volt egy kis rés, például akár a kulcslyukon át is, bejöttek a szomszédból. Aztán az ebédlőszoba bútorát megtartottuk, a hálót meg eladtuk, vagy kidobtuk, már nem emlékszem, lehet, hogy megvette az ócskás.

A lakás megvásárlása után a szüleimnek még mindig maradt egy kis pénzük, amit be akartak fektetni. Édesapám vett anyámnak egy gyöngysort, ami nagyon pici valódi gyöngyökből állt, és egy briliáns fülbevalót. És anyám megkérdezte tőlem, hogy melyiket akarom, válasszak. Mondom, én nem akarok semmiféle ékszert, nekem inkább az imakönyvedet add. Volt neki ugyanis egy imakönyve, ami magyar nyelvű volt, és doktor Kiss Arnold rabbi írta, erre emlékszem. Akkor édesanyám megvette nekem ugyanazt az imakönyvet, és beírta, hogy „Édes Editkémnek Édesanyától, Weisz Stefániától”. Sajnos ez az imakönyv aztán elveszett.

Közben az Artúr bácsitól örökölt kereskedést föl kellett számolni, mert csődbe ment. Apám ugyanis nem értett hozzá, a Kalmár meg nagyon beteg lett és nem járt be dolgozni. Egy csomó adósságot örököltünk hát, és borzasztóan megszenvedtük, amíg kifizettük. És nekünk kellett kifizetni, mert a Kalmár nemsokára meg is halt. Apa akkor azt csinálta, hogy bement a városba, vett maradék anyagokat, és azt anyám, én, meg a húgom árultuk a Garay piacon. Ott bérelni kellett egy asztalt, amiért helypénzt kellett fizetni. Úgy emlékszem, ez nyáron volt, mert közben iskolába is jártam. 1921 nyarán jöttünk fel Pestre, és szeptemberben már mentem is iskolába.

A Hungária körút és a Thököly út sarkán még a háborúban építettek a hadifoglyoknak barakkokat. Az én polgári iskolám egy ilyen barakkban volt. Ebbe a lányiskolába nem csak zsidók jártak – sőt azok voltak kevesebben –, csak miután közel volt a zsidó árvaház, az ottani korombeli gyerekek velünk jártak. A Nagy Lajos úton volt egy zsinagóga, a polgáriból minden szombaton odajártunk istentiszteletre, az kötelező volt – nagy ünnepekkor a szüleim is oda mentek. Mikor a polgárit kezdtem, a testvérem akkor éppen hatéves volt, és ő meg a Hermina útra került első elemibe.

Annál a cégnél, ahol apám vette az árut, volt egy Deutsch nevű kereskedő, aki beajánlotta apámat segédként Eibenschütz Adolf posztó- és selyem-nagykereskedőnek, úgyhogy aztán ott dolgozott

apám egészen a II. világháborúig. Édesanyám meg a háztartást vezette, mert cselédet nem tudtunk tartani, pedig az akkor nagy divat volt. A lakáshoz volt is egy cselédszoba, ami egy teljesen levegőtlen, bűdös luk volt.

A lakásban volt vécé, külön vécé, és volt fürdőszobánk is, kályhával, káddal. Élveztük, hogy van kád, de csak egyszer egy héten fürödtünk. A kádunk egy ócska bádóg volt, később ki is lukadt, és amikor én már állásban voltam a Fuchs és Schlichter Zománcgyárban, akkor nagyon olcsón vettem ott egy kádat. De az nem fért el fürdőszobában, úgyhogy kellett neki vágni a falban egy lukat.

A tüzelőt a pincében tartottuk, és apám minden héten felcipelte az egy hétre való adagot, hogy anyámnak ne kelljen lemenni. A pincében volt a mosókonyha is, és anyám minden hónapban egyszer fogadott egy mosónőt. Vasalni a konyhaasztalon vasaltunk, a sima dolgokat, lepedőket, törölközőket mi gyerekek, a többit meg az édesanyám. Gázos vasalónk volt, de gáz csak vasalás céljára volt a lakásban. Volt egy kicsi állvány, amire csak a vasalók fértek rá, és a vasalót az állványon égő gázrózsára kellett állítani. A konyhában sparhelt volt, és édesanyám olyan találékony volt, hogy – talán még a háború előtt – csináltatott a sparheltra egy pici sparheltot. A nagy sparheltbe csak fával vagy szénnel lehetett fűteni, a kis sparheltbe pedig minden szemetet el lehetett tüzelni, úgyhogy nálunk nem volt szemét, mert azt is eltűzeltük. Sőt a háború után fölmentünk a Svábhegyre a lehullott ágakat összeszedni, hogy a sparheltba tüzelni tudjunk. Volt jégszekrényünk is, amibe jeget kellett venni. A jeges végigszaladt az utcán és kiabált, hogy: jeges, jeges! A harmadik emeleten laktunk, de még ott is meghallottuk. Akkor valamelyikünk lement egy vödörrel, és kért annyit, amennyi belefért a szekrénybe.

Hermann bácsi feleségének az első házasságából volt egy Elza nevű lánya. Elzának is volt már két lánya, és az egyik hozzáment egy pesti selyemkereskedőhöz. Ennek az volt a története, hogy két csóré, szóval nagyon szegény kereskedősegéd összeállt, és üzletet nyitott a Bécsi utcában. Volt mellettük egy pénzesztárs: úgy hívták őket, hogy „Katz & Pfeifer és társa”, és ebből a pénzesztárs volt a „társ”. Valami Gerő nevezetű volt, akit az I. világháborúban úgy összeszaggatott egy gránát, hogy nem tudták összeszedni a maradványait, úgyhogy a másik kettő hozzájutott Budapest legjobb selyemáruházához. Külföldről hozatták az árut, és az egy fogalom volt akkoriban, hogy „Katz & Pfeiffernél” megvenni a selymet. Mikor Pestre költöztünk, a szüleim eleinte lépést akartak tartani ezekkel a nagyon gazdaggá lett rokonunkkal. Még nevelőnőt is felvettek hozzánk, egy Kummer Karola nevű osztrák származású nőt, aki árva volt és apácák vezette árvaházban nevelkedett. Karolát az anyám rögtön elkeresztelte Karlának, és Karla nálunk is lakott: az ebédlőben két dívány volt, mi Lilivel aludtunk az egyik díványon, a másikon meg ő. Karlának volt egy házasságon kívül született másfél vagy kétéves kislánya, Lídia, akit kiadott dajkaságba Újpestre egy családhoz. Fizetett érte és néha meglátogatta. Aztán amikor már nem tudta tovább tartani, mert már nem volt pénze, és mi sem tudtunk fizetést adni neki, akkor örökre adta Beöthy Lászlóéknak. Beöthy Lászlóé volt abban az időben az összes budapesti színház.

Karlának volt egy barátja, úgy hívták, hogy Grünfeld Ármin, aki utazó volt, és csak ritkán jött Pestre. Olyankor bérelt egy szobát és Karla vele töltötte az éjszakát. De egy idő után ez megszűnt. És már nem tudtuk mi sem fizetni, de mivel nem akart elhelyezkedni, koszt-kvártélyért nálunk maradt sokáig. Mindenben segített anyámnak, együtt főztek meg takarítottak. Anyám olyan gondos volt, hogy nekem is, Lilinek is készített kelengyét, és Karla varrt és hímzett mind a kettőnknek. (A kelengyéből nekem még most is megvan a csipke, azt félretettem, mert olyan

gyönyörű. És kaptam ötször két párnát, lepedőt, és paplanhuzatot, mert volt szép selyempaplanunk is.) Volt egy Singer varrógépünk, süllyeszthető, azt hiszem. Én nem tanultam meg varrni, mert anyám nem engedett, féltette a gépet, de Lilinek már megengedte, mert akkor már nem volt annyira szigorú, és ő remekül tudott varrni.

Édesanyám még franciára is taníttatott ekkoriban egy nővel, aki házhoz járt tanítani. Úgy hívták, hogy Zsarlőy Zsarnai Ferencné. Német születésű volt, valami Katalin vagy Katarina volt a keresztnéve. A húgom is elkezdte a franciatanulást, csak ő hamar megunta és abbahagyta.

Pestről a máshol élő rokonaink közül Irmával, édesanyám féltestvérével tartottuk a kapcsolatot, aki meglátogatott bennünket, és arra emlékszem, hogy nagyon sok finomságot, előre elkészített süteményeket hozott magával. És minket Lilivel elvitt egy finom üzletbe a Deák Ferenc utcába, ahol nagyon szép kötött együttest, sapkát, sálát és kabátkát vásárolt nekünk. És azt mi nagyon sokáig hordtuk, féltettük, mert nagyon szép volt

1924-ben végeztem a polgáriban. Az iskola négy éves volt, de én három alatt megcsináltam, mert az első nyári szünetben magánúton letettem a második évet. Azért, mert mikor a polgárit kezdtem 12 éves voltam, és már szép nagy mellem volt. És mikor jött a tisztiorvos – évente kétszer –, le kellett vetkőzni, hogy megvizsgáljanak bennünket, akkor a többi lány azt mondta, hogy olyan melleim vannak, mint egy asszonynak. Emlékszem, a harmadik osztály előtt vizsgát kellett tenni, és a vizsgán a „Családi kört” kellett elmondani, Arany Jánosnak a költeményét.

16 éves koromban azt gondoltam ki, hogy elmegyek egyedül édesapám testvéréhez, Paula nagynénémékhez Zimonyba. A szüleim beleegyeztek ebbe, soha nem tiltottak semmitől, de én mindent önállóan határoztam el, és most is ilyen vagyok. Beszélhet nekem bárki bármit, én keresztülviszem, amit akarok. Ki is kértem a vízumot és fölültem az esti hajóra, hogy ne kelljen szállást fizetni. Július volt ekkor, nagyon meleg, és egész éjjel a fedélzeten voltam. Zimonyban Paula nagynéném férjének, Spindler Hermann-nak férfiruhaüzlete volt egy frekventált helyen, szóval jó módúak voltak, de rosszul éltek a házasságukban. Két fiuk volt, az egyik Hermann, a másik Albert. Albert unokaöcsém elvitt csónakázni, amit rettentően élveztem, és nem féltem egy csöppet sem. Két-három napig voltam ott, utána átmentem hajóval Belgrádba, és fölkerestem Zsófi nagynénémét, akik időközben átköltöztek Belgrádba, és akinek a férje közben szabóból kocsmáros lett. Volt egy pincében lévő kocsmájuk, úgy hívták, hogy „Csehszki dom”, cseh ház, minthogy a férje cseh volt. Nagyon jól ment neki, és emlékszem, megkínált málnaszörppel. Még addig sose ittam málnaszörpöt, mi otthon vizet ittunk vagy teát és kész. Tőlük aztán elmentem vasúton Irma nagynénémhez Nagybecskerekre.

A polgári után be akartam iratkozni a négy éves kereskedelmi felsőiskolába. Sikeresen le is tettem a felvételi vizsgát, de annyian jelentkeztek, hogy nem vettek föl, mert nem volt hely. A Mester utcában, ugyanott, ahol a felső kereskedelmi iskola volt, volt egy egyéves kereskedelmi szaktanfolyam. Azt végeztem el, tiszta ötössel. Az osztálytársaim tőlem kérdeztek mindent, én súgtam nekik. A második padban ültem, az első padban pedig rövidlátók ültek, és azoknak mindig sügni kellett németből. Mert ott németet tanultunk, és én már tudtam németül.

1926-ban csődbe ment az Eibenshütz Adolf, akinek az üzletében apám dolgozott, és miután 50 százalékban kiegyezett a hitelezőivel, megfelezte apám fizetését is. Eléggé szegények voltunk hát, nyaralni sem voltunk sehol. Az első pesti nyáron én például beiratkoztam az István úton egy ócska

könyvtárba, és mindennap kiolvastam egy-két könyvet. Akkor volt a Jókai meg a Mikszáth örületem, Jókaitól A kőszívű ember fiai volt a kedvencem. A szüleim nem utaztak sehová, és színházba talán egyszer egy évben voltak. Volt egy zsidó színház, amit úgy hívtak, hogy Rott Színház és az alapítója, tulajdonosa és a színésze is a kis Rott volt, meg vele játszott Hermina, a felesége is. Vicces dolgokat meg jól becsomagolt malacságokat adtak elő, és a kis Rott – aki kistermetű ember volt, de rendkívül tehetséges – évekig szórakoztatta a pesti zsidó közönséget. De elmentek a keresztények is, mert olyan híre volt, hogy rengeteget lehet nevetni. Azt tudom, hogy egyszer voltak ott anyámék, mert meséltek róla, és sokáig emlékeztek még rá. Majdnem hogy napi sétánk volt viszont a Városligetbe, ahol a fizetős Vurstli előtt volt egy ingyen Vurstli, bohóccal, ahol bemutattak egyes dolgokat azokból, amiket a fizetősben lehet látni.

A kereskedelmi szaktanfolyam után elhelyezkedtem a Nagy Ö. és társa nevű cégnél, ami egy információs iroda volt a Váci út 34-ben. Az újságban jelent meg a hirdetés, hogy felvesznek gépírónt. Én még akkor nem tudtam rendesen vakon gépírni, azt valahogy nehezen tanultam meg, de jelentkeztem a hirdetésre és a Nagy Ö.-nél egy nagy kövér ember fogadott. Ő volt Nagy Ödön, a társa pedig Emma néni, a felesége volt. Abban az időben ha egy kereskedő vagy magánszemély vidéken vagy Pesten kapcsolatba akart lépni egy másik kereskedővel, akkor információt kért róla. Írtunk a helyi jegyzőnek, és attól kértünk adatokat, de ha nem kaptunk tőle elég információt, akkor nekünk kellett kitalálni. Kérdeztem a főnököt, hogy mit írjak Nagy úr? Nagy hasa volt, rámutatott, és azt mondta, hogy hát ott a hasad, találj ki valamit. És akkor azt kellett megírni, hogy tudósítók írják, hogy a cégnek körülbelül ennyi a vagyona, körülbelül ezek a kilátásai, meg ilyeneket. Has volt az egész.

Úgy hatan voltunk ott tisztviselők, és a cég Nagy Ödönék lakásában volt. Volt egy hálósobájuk, meg volt az irodájuk, és ők a konyhában ebédeltek. Szakácsnőt tartottak, aki istenien főzött és sütött. Volt egy sütemény, aminek majd megbolondultunk a szagától. Rendes tésztát sütött, édeset, azt szeletekre vágta és újból megsütötte. Amolyan kétszersült volt, de olyan finom! Néha adott nekünk belőle kisebb darabokat kóstolóba. Persze ott kellett tölteni az ebédidőt, mert nem volt idő hazamenni, és mindig vittünk magunkkal szendvicset. Én olyankor odaültem az íróasztalhoz, leterítettem egy textilszalvétát, és megterítettem magamnak. A többiek mindig kinevettek, hogy milyen civilizáltan eszek.

A cégnél voltak akvizítorok is. Az akvizítorok ügynökök voltak, akik felkeresték azokat a cégeket, akikről hírlett, hogy nem állnak valami jól anyagilag, és rábírták őket, hogy vegyenek információs füzeteket. Az akvizítorok aránylag jól kerestek, és ha megkapták a pénzüket, akkor mi, szegény kis tisztviselők, akik nagyon keveset kerestünk, kértük őket, hogy vegyenek nekünk egy tábla csokoládét. A csokit aztán elosztottunk egymás között.

Ennél a cégnél ismertem meg későbbi kebelbarátnőmet, Reitter Sárít, aki szintén olyan csóró lány volt, vagy még csóróbb, mint én. (Az anyja, egy sánta nő, özvegyen maradt hat gyerekkel, a legkisebb még szopós volt. De föltalálta magát: a Garayn nyitott egy libastandot, és olyan jól ment neki, hogy el tudta tartani a gyerekeit.) Az irodában a kollégáim írtak egy verset Sáriról meg rólam. Rólam azt írták, hogy: „Itt van Edit, a kis édes, a drága gyermek mindig éhes, hol jókedvű, hol vigasztalan, mert nála most van a Sturm und Drang.”

Az irodában nagyon rövid ideig volt egy nagyon szép fiú is. Ő volt az első szerelmem. Úgy hívták, hogy Szemler Ernő, és ő is nagyon szegény volt, de olyan kedves és aranyos fiú volt, hogy imádtuk,

mindnyájan szerelmesek voltunk bele. Ernő aztán elhelyezkedett egy ékszerésznél a Károly körúton. A villamos akkoriban a Károly körúton át ment a Váci útra, és én mindig ott ültem az ablaknál, és néztem, hogy meglátom-e az Ernőt. Ha megláttam, akkor jó napom volt. Ilyen mély szerelem volt, persze tisztára plátói, mert neki menyasszonya volt.

Körülbelül egy évig dolgoztam ennél a cégnél. Utáltam a munkát, utáltam az etikáját. Angyalföldön volt egy zománcárugyár, a Fuchs és Schlichter, és egy ismerősöm elhelyezett engem ott, mint gépírónőt. De a Schlichter, aki egy nagyon szigorú főnök volt, főleg azért vett fel, mert tudtam egy kicsit angolul, és angolul kellett bizonyos dolgokat megrendelni. Az épületben a tisztviselők lent voltak a földszinten, az emeleten egyedül Schlichter volt a főnöki szobában. Leszólt, hogy Kohn kisasszony, diktálok, és akkor föl kellett menni az emeletre. Az asztalából kihúzott egy kis fiókot, azon volt egy deszka, és én azon írtam, kézzel, gyorsírással, majd utána legépeltem az iratot.

A kollegáim közt fiúk is voltak, akik fönt az emeleten, ahova nem ért el a főnök, játszottak. Akkoriban tekerős számológépek voltak, és azt játszották, hogy ki mennyit tud tekerni. Aki leggyorsabban és legtöbbet tekert, az nyert. Persze nem volt tét, csak versenyeztek. Az egyik fiú Nádas József író-költő volt. Nagyon kedves volt hozzám, könyveket ajánlott mindig, hogy miket olvassak. Ő a felszabadulás után államtitkár lett a Népművelési Minisztériumban.

Két évet dolgoztam a Fuchs és Schlichternél, amikor az akkoriban meglévő négy zománcgyár: a budafoki, a csepeli, a bonyhádi és a Fuchs kartellbe tömörült, és az irodájuk a Deák tér 16. alatt lett. Amikor átjelentkeztem a zománc-kartellbe munkára, akkor az igazgató, Grün Hugó megkérdezte, hogy mennyi volt a fizetésem. Mondtam, hogy 140 forint. Mondta, hogy ő azonnal fölemeli 20 forinttal, mert nagyon sokszor volt kártyapartnere a Hermann bácsi felesége, Karolina. Ez közel volt már az év végéhez, és január elsejével újabb 20 forinttal fölemelte a fizetésemet, úgyhogy boldogan vittem haza a szüleimnek a 180 pengőt. Mert a fizetésem az utolsó fillérig hazaadtam, hiszen olyan szegények voltunk.

A kartellnél nagyon jó dolgom volt, nagyon szerettem ott lenni. Ott az irodák az alagsorban voltak, emlékszem, kétfordulós lépcsőn kellett lemenni. Ott ismertem meg a Gábor Klári barátnőmet. Klárinak gyerekkorától fáj a lába, úgy született, hogy dongalába volt, és én minden olyan munkát önként átvállaltam tőle, amiben állni kellett. Nagyon összebarátkoztunk, nagyon tudtunk egymásról mindent, és jártunk is egymás családjához.

A munkahelyeken eleinte semmiféle megbízósító nem volt, majd 1929-ben lett a magántisztviselőknek a MABI, a munkásoknak meg az OTI. Én a MABI-ban voltam tag, és a MABI adott nekünk bérletet a Dunafürdőbe. Ez a Meder utcánál volt, az Árpád híd és a Margit híd között, villamossal könnyen elérhető volt. A Dunán egy elkerített rész volt a strand, ahová a barátnőimmal, meg a kollégáimmal, a „Bandatagokkal” jártam ki. Úgy hívtuk magunkat, hogy Banda. Ott tanultam meg úszni, méghozzá a társaságunkból egy nagyon szép szőke fiú taníttatott.

Mikor a kartellnél dolgoztam, abban az időben dohányoztam is. Volt egy kolleganőm, aki nagyon csinos nő volt, és nagyon tetszett az egyik kollégánknak. Egyszer figyeltem őket, ahogy beszélgetnek a szoba közepén, miközben a kolleganőm cigarettázott, és akkor eldöntöttem, hogy én is cigarettázni fogok. Utáltam, gyűlöltem, az első cigaretták után hánytam, szóval nagyon nehezen szoktam rá, de azt akartam, hogy engem is felnőttek nézzenek. Már ott tartottam, hogy napi öt Szimfóniát szívtam, és már ízlett is. De volt egy kollégám, aki minden egyes cigarettát

kiűtött a számból. Végül ezt meguntam, és így szoktam le. Körülbelül két hónapig tartott a cigarettázásom.

Akkoriban kezdtem nagyon hiú lenni. Különben abszolút nem érdekelt se az öltözködés, se a frizura, semmi. Akkor már rövid hajam volt ismét. Mindig rövid hajunk volt a húgommal, csak 12 éves koromban a fejembe vettem, hogy megnövesztem, és 16 éves koromig hosszú volt. Nagyon szép hajam volt, a hosszú is, meg a rövid is. A tanárnők az iskolában azt mondták, hogy olyan mint a bronz és arany keveréke, és biztos festetem. De mi olyan szegények voltunk, hogy nemhogy festésre, másra sem telt.

Négy év után a kartell feloszlott. De én nem voltam ott teljes négy évig, mert mikor elhatározták a feloszlást, engem elküldtek, és egy darabig munkanélküli voltam. Kaptam valamennyi végkielégítést, azt éljük fel a szüleimmel. Aztán miután elküldtek, az egyik lány beteg lett, és visszahívtak helyette. Kérdezték, hogy mennyit kérek, mert nem tudnak sokat fizetni. Mondtam, hogy 127 pengőt. Kiszámoltam, hogy mennyit kell hazaadnom, és hogy még villamosbérletre, kétszeri utazásra is maradjon nekem. Villamosbérlet már a Mester utcai iskolába is kellett, mert ott délelőtt voltak a gépírás órák és délután a rendes tanítás. Sokszor csaltam a villamoson, mert mikor kilukasztották, nem esett ki mindig a karika, és én visszarakasztottam.

Másodszor már rövid ideig voltam a kartellnél, és valaki azt tanácsolta, hogy írjak nagy cégeknek ajánlkozó levelet, minthogy tudtam angolul, franciául, németül. Írtam is szorgalmasan. A Lana Rt. Posztó kis- és nagykereskedés válaszolt, és 1933-ban föl is vett tisztviselőnek. Az Rt. a Deák Ferenc tér és a Miatyánk utca sarkán volt, és az eladók az üzlethelyiségben dolgoztak a ház földszintjén, az iroda pedig ott is a pincében volt. Én vezettem a pénztárkönyvet, és év végi záráskor volt úgy, hogy éjfélig is dolgoztunk. Mert ha nem stimmelt minden, ha öt fillér differencia volt, akkor az egész könyvelést újból végig át kellett olvasni. És ha végre megtaláltuk a hiányt, az nagy boldogság volt!

A Lanánál volt egy külön mintaszoba, ahol a raktáron lévő szövetekből mintákat állítottak össze, amiket kiküldtek a nagy szabóknak és a kisebb üzleteknek, hogy abból válasszanak. Ahhoz, hogy a mintákat föl lehessen ragasztani, volt egy gázrezsó, és azon melegítették a ragasztót. És a minták elkészítéséhez külső segítséget vettek igénybe: mindenki ajánlott rokont vagy ismerőst. Voltak vagy húszan mintaragasztók, és én a húgomat ajánlottam, aki így ott dolgozott egy ideig. A húgom időközben pontosan ugyanazokat az iskolákat végezte el, amiket én, a kereskedelmi tanfolyamot is, de ő először a Telefongyárban helyezkedett el, munkásnőnek. Aztán a Telefongyárat megunta és önállósította magát. Vett egy írógépet, és azzal vállalt gépírást. Emlékszem, egyszer egy borzasztó hideg, zimankós téli napon helyettesíteni kellett, mert beteg lett, és tudom, hogy a Deák téren a falba fogódzkodtam, hogy el ne vigyen a hideg, havas szél. Akkor egy ügyvédnek dolgozott, akinek nem volt irodája és egy kávéházban fogadta az ügyfeleket.

A Lana Rt. két cégnek a közös tulajdona volt, és az egyik egy nagyon gazdag zsidó családé volt a Révay utca 16-ban. Egyszer elhívtak oda dolgozni, és ott volt egy nagyon szép fekete szemű fiú, Lipót, akivel nagyon megtetszettünk egymásnak. Meghívott moziba – szegény volt ő is, mint a templom egere, de gépészként a moziban dolgozott a bátyja. A Kossuth Lajos utcába mentünk, egy nagyon előkelő moziba, és a Búcsú a fegyverektől című filmet adták. Abban szerelemről volt szó, mi meg elkezdtünk csókolózni a sötét moziban, és folytattuk a Gellért-hegyen. De azon kívül nem történt semmi. Ő ki akart bérelni egy szobát, de mondtam, hogy szó se lehet róla, így abbamaradt

a dolog.

Akkor jött a Steiner Feri. Feri a Lanánál volt az üzletben az egyik segéd. A kollégái nagyon szerették, mert mindig viccelt, és olyan bemondásai voltak, amiken jókat nevettek. Én akkoriban tornázni jártam a húgommal, volt egy Munkás Testedző Egyesület, az tartott tornaórát minden héten kétszer, este, a Peterdi utcai iskola tornatermében. A húgom fedezte fel, és engem is elhívott. Iskolaév végén ez a testedző egyesület a VIII. kerületi Városi Színház termében tartott egy vizsgaelőadást, amire hívhattunk vendégeket. Én – valahogy ösztönösen – meghívtam Ferit is.

Feri ezután udvarolni kezdett nekem. Óbudán lakott, és mindennap hazakísért. Mindig az Erzsébet téren várt meg, mert ő korábban végzett. Először a Deák térről hazakísért gyalog az Ilka utcába, és utána ment ki villamossal Óbudára. Aztán kijártunk a népszigeti csónakházba, mert a bátyjának, Bélának csónakbérlete volt a barátjával, Szántó Dénessel együtt. Szántó Dénes akkor kezdett a leendő feleségének udvarolni, és többé nem vette használatba a csónakot. (Ő egyébként a felszabadulás után a Nemzeti Bank első elnöke lett, a régi pénzeken még rajta is volt az aláírása.) A csónak kettőnkre maradt Ferivel, és megkerültük a Lupa szigetet, meg nagy túrákat tettünk, meg néha ott is aludtunk a csónakházban. Meg jártunk a Hajógyári szigetre, ahol volt egy nagy halászcsernye, az Ilkik. Ott nagyon olcsó volt a halászlé és ott vacsoráztunk nagyon sokszor.

Feri 1913-ban született – öt évvel voltam idősebb nála. A szüleinek a Gozsdu-udvarban volt egy egy helyiségből álló ócska üzletük, és ott a Feri bátyja, Béla által varratott női kabátokat árultak. Nagyon kisforgalmú üzlet volt, és Béla járt vásárokra is a saját maga konfekcionálta női kabátokkal. Neki egy nagyon ügyes varrónő volt a felesége, Erzszi, aki az Operaház énekesnőinek is dolgozott, és volt egy négyszobás lakásuk. Három szoba az Andrássy útra nézett, az utolsó szoba pedig a Nagymező utcára. A szülők a Nagymező utcai szobában laktak, és Erzszi az egyik szobában fogadta az előkelő kuncsaftokat, egy másik szoba próbafülke volt és a negyedikben volt a műhely. Az nagyon nagy szoba volt, varrógépekkel és szabóasztalokkal. Feri és Béla nem teljes testvérek voltak, mert Béla a mamájuk első házasságból született, Feri a másodikból. Sem ő, sem Béla, sem a szüleik nem voltak hagyományőrzők, még disznóhúst is ettek. Feri barátai viszont mind zsidók voltak, egyet kivéve, aki olyan díszgőz volt, és a Lanánál a mintaszobában dolgozott.

Feri négy évig udvarolt nekem. Első perctől azt mondta, hogy feleségül vesz, és nem is nézett soha másra. 1938. május 15-én házasodtunk össze a VII. kerületi előjáróságon, a jegygyűűrűmben benne is van a dátum. Az Oktogonon volt egy vendéglő, az esküvő után Béla sógorom ott rendelt vacsorát és a szüleimet is meghívta. Nászútra Feri nem akart menni, de én ragaszkodtam hozzá, így az esküvő után három nappal Mátrafüreden egy panzióban kivettünk egy szobát egy hétre. Emlékszem, 5 pengő volt egy nap a panzióban.

Ferivel a Károly körút 5-ben béreltünk egy egyszobás udvari lakást. Ez egy négy részből álló ház volt, mi a D-épületben laktunk, és annak külön bejárata volt az utcáról. A többi részt folyosó kötötte össze, ott volt átjárás. A lakásunkban volt egy 4x4 méteres szoba, egy belépő, egy fürdőszoba, és állandó melegvíz. Konyha nem volt, és nem is főztem – a házasságunk elején még nem is tudtam főzni, de Feri tudott –, mert Feri szülei etettek minket. Volt ugyan egy villanyrezsó az előszobában – volt egy kéttagú fűtőtest, és afölé volt szerelve az a kétlapú rezsó –, de csak úgy értem el, ha sámlira álltam. A bútort több hónappal előre megrendeltük már, mert azt külön készítették abba a lakásba.

Feri egy idő után otthagyta a Lana Rt.-t, és egy másik posztókereskedőnél helyezkedett el, aki valamivel jobban fizetett. Én 1941-ig maradtam, mikor kijött a zsidótörvény, hogy el kell küldeni embereket, és föl kell venni helyettük keresztényeket. Engem rögtön el is küldtek, végkielégítéssel. Ekkor vettem magamnak egy írógépet, és azon vállaltam munkákat, egészen az ostromig. Volt például egy svájci ügynökséggel rendelkező férfi, akinek a felesége egy francia keresztény nő volt, és odajártam a lakásukra, ahol a férfi diktálta nekem a hivatalos leveleket.

Feri nagyon haragudott, hogy vettem a gépet, mert azt mondta, ő engem el tud tartani. Konzervatív volt ilyen szempontból. Olyan tervei voltak, hogy menjünk ki Palesztinába. Sok fiatal vittek ki akkor hajóval Palesztinába. Feri már járt is egy tanfolyamra, ahol ivritül tanították. Én azt mondtam, hogy csak akkor fogok ivritül tanulni, ha már a hajón leszünk. De nem tudtam magam elhatározni, mert annyira imádtam a szüleimet, hogy nem voltam hajlandó elmenni. Pedig lehet, hogy szegény Feri most is élne, vagy legalábbis tovább élt volna. Mert 1942. május 26-án behívták munkaszolgálatra Pokoltanyára.

Pokoltanya egy kis falu volt, ahol meg is látogattam Ferit. Onnan aztán ő már nem tudott többé hazajönni, hanem különböző helyekre vitték, és végül 1942. július 22-én Nagykátáról vitték el őket Ukrajnába. Akkor láttam utoljára, mert egy nappal az indulás előtt még meg lehetett látogatni. Ukrajnából eleinte minden hónapban írhattak egy levelezőlapot, aztán volt olyan szigorítás, hogy a levelezőlapra csak rá volt nyomtatva a szöveg, hogy: jól vagyok, nincsen semmi bajom. Jó sok levelet írt, és én aztán mind eltéptem, csak az utolsót tartottam meg, amiben már azt írta, hogy lehet, hogy nemsokára hazafelé indulnak. Ezt a lapját 1944 októberében kaptam meg, pont a születésnapomra érkezett. Ez volt az utolsó hír, amit kaptam róla. Aztán megtudtam, hogy elvitték őket a későbbi NDK területére, és ott egy Schönaú nevű helységben halt meg. Fertőző hasmenést kapott és abba halt bele.

1944. április 5-én kezdődött a sárga csillag viselése. Azért tudom ilyen pontosan, mert egy zsidó kisfiú, aki akkor lett hat éves, boldog volt, hogy neki is lehet sárga csillagot hordani. A csillagot üzletben lehetett kapni, anyagot is és már kész csillagot is. Feltalálták magukat az emberek! Aztán összeköltöztették a zsidókat. Kijelöltek zsidó házakat és azokba összezsúfolták az embereket. A mi házunk is csillagos ház lett, de a keresztények nem költöztek ki, mert a zsidóság kisebbségben volt a házban. Az én lakásomba egy fiatal nő jött. Kommunista volt és bujkált. Odavettem, de aztán összevesztem vele, és elköltözött egy másik családhoz. Viszont a szomszédom anyósa, aki zsidó volt, és a saját lakásában lakott, hozzám volt bejelentve. A szomszédom egy nagyon híres cukrászmester volt, a Kammermayer Károly utcában volt üzlete és üzeme. A felesége zsidó volt, de árja párja, és vele maradt a lakásban.

A nyilas időkben a zsidók még mindig viccelődtek. Például, hogy Berlinben bemegy valaki a henteshez és kér 10 deka Hitler-sonkát, mire azt válaszolják neki, hogy hát él még a disznó! Meg 1944-től kezdve árultak a fűszerüzletekben planta-tea néven egy növényekből készült keveréket, és ezzel az volt a vicc, hogy vegyünk jó sok planta-teát, mert a háború után már csak valódi teát ihatunk. Meg hogy valakit megkérdeznek, mi a vallása. Azt mondja: rk. Római katolikus? – kérdezik. Nem, rémületből katolikus – mondja. Mert valamikor 1944 nyarán azt terjesztették, hogy aki kikeresztelkedik, áttér, azt nem fogják üldözni. Az Erzsi sógornőmnél dolgozott egy kaposvári unokahúga, Kaufmann Edit, és az Edittel meg az Erzsi sógornőmmel elkezdtünk hittanra járni a Szent Anna templomba – elég sokan voltunk, úgy húszan-harmincan egy-egy csoportban – és ott

meg is kereszteltek bennünket. De aztán ez nem számított semmit.

1944. október 23-án az összes budapesti zsidó nőnek és férfinak jelentkezni kellett a KISOK pályán. Ez valahol Zuglóban volt, egy futballpálya. Negyven éves korig kellett jelentkezni, vagy így valahogy. Kimentem a KISOK pályára, ahol rengetegen voltak, és ott összeházasodtam a húgommal, aki a férjének, Antinak a rokonaival volt. Ott voltunk egész nap, míg végül beesteledett és akkor azt mondták, hogy mehetünk haza. Hazamentem és bolond lettem volna másnap visszamenni.

A testvérem – aki sose hordta a sárga csillagot – 1939-ben ment férjhez, egy nagyon szimpatikus fiúhoz, Schuller Antalhoz. Zsidó fiú volt, nagyon szegény családból, ahol hatan voltak testvérek, az apja rákos beteg volt, az anyja meg már régebben meghalt. Antal olyan jóságos volt, hogy mindenki imádta. Olyan segítőkész volt, hogy olyan nem volt, hogy ő valakinek ne segített volna. Eredetileg faszobrász volt, de mivel kommunista volt, állandóan változott a munkahelye, mert mindenhol kilódították. Így mindig elvállalta a legnehezebb munkákat. Például a posztógyárban is, azon a részen, ahol állandó meleg volt, mert száradtak a posztók, és szegénynek a ruházatába, a bőrébe bevette magát a gőz, mindene bűzlött. Miután összeházasodtak, hazaköltöztek a szüleinkhez, beköltöztek az ebédlőbe. De ők nyáron úgyszólván állandóan kint voltak a Fészekben. A Fészek az egy külön kis város volt a maga nemében. Szigetmonostor és Göd között volt egy rész a Dunánál, ahol a szocialista fiataloknak egy kis tábor volt faházakból, sátrakból. Még a Hangyának is volt ott egy boltja. Lili a Fészekben ismerte meg a férjét, és amíg lehetett, minden nyarat ott is töltöttek.

Lili húgom férjét az elsők között vitték el. A Muray nevű, nagykáti hóhérrak nevezett ember – akit a háború végén szerencsére fölakasztottak – a kommunistákat külön összeszedette. Anti egy büntetőszázadban volt, amit úgy hívtak, hogy mozgó veszthely. Ukrajnába vitték, aknát szedettek velük, és akik meg nem robbantak fel, azokat lelőtték. Anti is ott pusztult el.

Közben az édesanyáméknak is el kellett költözniük csillagos házba. A Telepes utcába kerültek. Magukkal vitték a hálószobabútor és egy kis élelmet is. Lili húgom a lakásban maradt, és napközben mindig a szomszéd ház üres lakásában volt: egy vasalódeszkán mászott át a spejz ablakából. De egyszer hajnalban jöttek a nyilasok, elkapták, és elvitték Lichtenwörthbe, gyalog. Ez nem megsemmisítő tábor volt, de hullottak az emberek ott is, mint a legyek. Lili később mesélte, hogy emeletmagasságig voltak a halottak.

A KISOK pálya után nem sokkal összeszedték a házakból a zsidókat, és elvitték őket Óbudára, a téglagyárba. Többek között engem is. Kettes sorokban mentünk, és átmentünk a Lánchídon. A Lánchidat éppen katonák szállták meg, és rakták le a robbanószert, mert a németek fel akarták robbantani az oroszok elől. És ahogy mentünk a katonák között, folyton mondogatták nekünk: már nem tart sokáig, már nem tart sokáig. Szóval a katonák nem voltak mind megfertőzve.

A téglagyárban fiatal, 15-16 éves gyerekek őriztek minket puskával, de nem törődtek velünk, ránk se nézett senki. Együtt voltunk egy páran a házból, és három napig ültünk ott, minden nélkül. Enni azt ettük, ami volt. Én kockacukrot vittem egy kis táskában, és azt szopogattam, amíg volt. Víz se volt, és nem volt vécé sem. Két tégláégető között volt egy kis gazos, homokos tér, és ott vécézett férfi, nő, egymás mellett. De az ember nem törődött semmivel, csak azzal, hogy életben maradjon. És mindenki el volt a maga bajával foglalkozva. Aztán három nap után egyszerűen elengedtek.

bennünket. Nem tudtak már mit csinálni velünk, akkor már körül volt véve Magyarország, onnan már nem tudtak új transzportot küldeni.

A téglagyárból először Újlipótváros felé vitt az utunk, és ott az emberek főztek nekünk az utcán. Kályhákat állítottak fel, főztek, és mindenkinek adtak krumplilevest. Hát én olyan jól még életemben nem ettem! Hiszen már három napja éheztem. De én akkor már nem mertem hazamenni. Erzsi sógornóm és az unokahúga, Edit egy Vilma királynő úti panzióban rejtezkedtek álnéven. Jelentkeztem abba a panzióba, de ők nagyon kétségbe voltak esve, hogy nem tudnak velem mit csinálni, mert nincsenek hamis irataim, és énmiattam 16 ember is lebukhat, így ott nem maradhatok. Erzsiék végül ott voltak a felszabadulásig abban a panzióban, és Béla sógorom is úgy úszta meg, hogy spanyol védlevele volt, és azt hiszem nappal sétált, éjszakára meg bement Erzsiékhez a panzióba.

Akkor néhány napig bolyongtam, az egyik nap a Hollán Ernő utcában egy óvóhely előterében egy padon ülve aludtam, a másik nap meg megtudtuk, hogy abban a házban egy lakás üres az első emeleten, úgyhogy akkor már ágyban aludtam, párnák közt. Mindig másokkal voltam, máig sem tudom, hogy kikkel, de akkor az nem is volt érdekes.

Aztán valahogy megtudtam, hogy az apósom egy úgynevezett Vöröskereszt házban van a Király utca 46-ban. Az anyósom nem volt vele, mert ő valami ismerőshöz kiment Kőbányára, és ott beállt vicinek a házba. Otthagyta magára az apósomat, akit fölkerestem, és pár napig ott voltam én is a Vöröskeresztes házban. A fölöttünk lévő lakásban árva zsidó gyerekeket gyűjtöttek össze, és a kisebbek meg a csecsemők egész éjjel sírtak, úgyhogy nem lehetett aludni. Én már olyan álmos voltam, hogy napközben is leragadt a szemem.

Végül, valamikor december elején mindenkit összeszedtek. Minket is kivittek a Vöröskeresztes házból, és tereltek az utcán. Sötét volt már, délután, és én valahogy az egyik rokonunkkal mentem párban. És mind a ketten meglógtunk. Mert nem tudtuk, hogy hova visznek. Ha tudtuk volna, hogy a gettóba visznek, nem szöktünk volna meg. Utánunk lóttak, de nem találtak el. Ő aztán ment Budára, ott volt címe, én meg bementem a gettóba. Mert tudtam, hogy Erzsi sógornómnak a nővére, Rezső a Dob utca 13-ban lakik, a gettóban. Az a ház olyan volt, hogy volt egy egyemeletes épület a Dob utcára, egy üzlettel, ami kóser árut árusított, amögött volt egy hatemeletes bérház és annak az első emeletén volt a Rezső lakása. Oda mentem.

Rezső a férjével együtt hamis papírokkal, vagy menlevéllel bujdokolt, de a lakásban többen is ott voltak a rokonságából. Például egy doktor András nevű ügyvéd a feleségével, meg a férjem nagynénje, Silber Zsigmondné, Róza, és volt ott egy idegen asszony is a két gyerekével. Kétszobás volt a lakás, az egyikben volt a rokonság, a másikban a gyerekes család, a cselédszobában meg az apósom. A gettóban véletlenül találkoztam egy ismerőssel, aki elmondta, hogy a szüleim is ott vannak, a Klauzál utcában. Megkerestem őket – egy pici szobában voltak egy fiatalasszonnyal és annak a csecsemőjével –, és áthívtam őket Rezsőhöz, úgyhogy együtt voltam a szüleimmel, ami borzasztó nagy dolog volt abban az időben. Így már tizenheten voltunk a lakásban.

Az én szüleim hősök voltak. Meg se rezdültek a bombabecsapódástól, meg ha a ház megremegett. Én féltem. Azt gondoltam, ha már idáig életben maradtam, én viszont akarom látni Ferit, és lementem a pincébe. A pince fás- és szenes pince volt. Kitakarítottuk egy kicsit, leterítettünk matracokat és azon aludtunk a szüleimmel. Napközben mindig fönt voltunk a lakásban, csak

éjszakára mentünk le.

Apósomnak proosztatarákja volt, és nagyon sokat betegeskedett. Nem tudta már tartani se a vizeletét, se mást. Melegvíz nem volt, úgyhogy az édesanyámmal naponta mostuk hideg vízben a piszkos lepedőket. Aztán az apósom már annyira volt, hogy nem is tudott magáról és akkor apámmal valahogy becipeltük az Akácfa utca 18-ba. Ott volt egy gettóbeli szükségkórház egy emeleti lakásban. De nem volt ágy, a földön feküdtek a betegek. Rezsza lakásából elvittünk az apósomnak egy nyugágyat, és szegény azon feküdt. Ő aztán ott halt meg a kórházban, és a Dohány utcai templom azon részében van eltemetve, ahol egy fát állítottak föl ezüst levelekkel, a leveleken a gettóban meghaltak neveivel.

Mi eleinte még főztünk, mert Rezsáék hagytak ott ennivalót. Sózott szalonnát, ami sajnos nem tartott sokáig, meg egy kis lisztet, úgyhogy tojás nélkül gyúrtunk tésztát és grízes tésztát csináltunk, azt vittünk az apósomnak. De mire odaértünk, már haldoklott szegény, meg se ismert minket. Aztán elfogyott az ennivalónk, és nem tudom, hogyan, édesanyám talált a ház folyosóján egy zsák lisztet. A liszt teteje tiszta piszkos volt, de anyám leszedte, mi meg Rezsza egyik rokonával a lebombázott házak pincéjéből hoztunk szenet, úgyhogy tudtunk fűteni és tudtunk főzni. Anyám a lisztből élesztő és minden nélkül vízzel csinált lepényt, amit a sparhelt tetején megsütött. Mindenkire jutott három lepény, de mi anyámmal csak kettőt ettünk, apámnak adtuk a többi, mert ő rettenetesen szenvedett az éhségtől. Annyira, hogy belázasodott és fekvő beteg lett. Elhívtuk a Kertész doktort, aki ugyanabban a házban lakott. Megvizsgálta apámat, és azt mondta, hogy semmi baja, mindene ép, majd rendbe jön. Éhtífusznak hívták ezt a betegséget, magam is benne voltam a felszabadulás után. Nem tudtunk vele semmit se csinálni. Másnap aztán találkoztunk a Kertész doktorral, úgy, hogy újságpapírba volt csomagolva, és hozták le a lépcsőn. Mert ment a betegekhez, kapott egy szilánkot a fejébe és meghalt. Borzasztóan sajnáltuk, mert nagyon lelkiismeretes orvos volt.

Decemberben valamikor lezárták a gettót. De napközben, akár bombáztak, akár nem, akár esett, akár fűjt, apámmal elmentünk azért a borzalmas ételért, amit a Hitközség főzött. A gettón belül a Körúthoz közel, azt hiszem a Kertész utcában volt a Hitközségnek konyhája, és onnan lehetett kannákban hozni az ételt. Még fizetni se kellett érte. Hát mi cipeltük, egyik kapualyból a másikig futva. Az ételhez eleinte kenyér is járt, olyan ragacsos, de finom kukoricakenyér, később nem volt kenyér sem, hanem – már nem tudom, hogy hívták azt az ételt – valami műanyagot kaptunk, ami megtöltötte a gyomrot. Olyan volt a színe, mint a borsónak. Nem is tudom, hogy tudtuk megemészteni, mert tiszta műanyag volt.

Január 18-án megjelentek a szovjetek. Kinéztünk az ablakon, és láttuk az orosz katonákat. A gettó akkor szabadult fel. Első dolga volt édesapámnak, hogy gyalog elment az Ilka utcába, megnézni, mi van a lakással. Hát kiderült, hogy mikor szőnyegbombázás volt, a mellettük lévő lakást eltalálták. Ott szakszervezeti vezetők bujkáltak, és azokat meg is ölte a bomba. A szüleim lakásának egyik szobáját is eltalálták, leomlott a fala, a fürdőszoba is használhatatlan lett, a másik szoba meg a légnyomástól üres lett, a bútor szilánkokra ment. Még szerencse, hogy a szüleim abba a Telepes utcai lakásba elvitték a hálószoa bútorukat, mert az így megmaradt. Apám sírva jött vissza. Nem volt hova menniük.

Közben Rezsza meg a férje visszajöttek, a rokonaik elmentek, mi meg maradtunk. Aztán apáméknak kiutaltak az Ilka utcai házban egy pici szobát az első emeleten. Akkor már kezdtek az emberek

szerveződni, és a legtöbb házban összeállt egy bizottság – nálunk is volt ilyen a Károly körúton. A szüleim új lakásában az volt a baj, hogy tiszta poloska volt. Az egy istencsapás, az egy borzalmas állat, de a háború után aztán megszűnt, mert valamilyen kémiai anyaggal kiirtották őket. Az édesanyám nagyon tiszta volt, úgyhogy tisztogatta eleget azt a szobát. Fűtésük nem volt, és nem is volt lehetőség, mert nem volt kályha sem. De édesanyám föltalálta magát. Kiutaltak nekik petróleumot, és ő valahogyan szerzett egy nagy petróleumfőzőt, úgyhogy tudtak főzni, ha volt mit. De lett, mert anyám nagyon spórolt a petróleummal, árulta a Garay piacon és kapott érte ételmet.

Én visszamentem a Károly körútra, ahol két idegen nő, egy 18 éves lány és a 40 éves anyja lakott a lakásomban. A házmesternek voltak a rokonai. Mondtam, hogy nekem nincs hova menni, és beköltöztem hozzájuk. Két rekamié volt a lakásban, ők aludtak az egyiken, én a másikon. De sokáig ők a pincében aludtak, mert féltek az orosz katonáktól. Én viszont imádtam őket, mindegyiknek a nyakába borultam, roppant kedves voltam velük. Imádtam az oroszokat, hát hiszen nekik köszönhettem az életemet. Még most is szeretem őket, pedig tudom, hogy Sztálin milyen gazember volt.

Az oroszok sorba jártak minden lakásba, volt, ahol féltek tőlük, nem engedték be őket, de én boldogan nyitottam ajtót nekik. Tele voltam mindig oroszokkal. És csak akkor tudtam enni, ha nekik főztem. Mert nekem nem volt mit ennem. Az oroszok hoztak magukkal tojásport, azt összekevertem vízzel – víz már volt, legelőször a vizet kapcsolták be az ostrom után – és rántotta lett belőle. És kenyeret is hoztak, de milyen finom fekete kenyeret! Valahonnan szereztünk egy ütött-kopott kályhát, aminek az oldala lukas volt, dróttal volt összetartva, és nagyon kellett vigyázni, hogy a lángok ki ne csapjanak. A fűtőanyag pedig újság volt, és állandóan etetni kellett a kályhát.

De az oroszok bizony nőt akartak, és folyton mondták, hogy szpatty. Hogy lefeküdni. De én mondtam, hogy nekem férjem van. Tudtam néhány szót horvátul, azokat mondtam nekik, és megértették. Az egyik katona azt mondta, hogy ha nem fekszem le vele, lelő. Én meg azt mondtam, hogy nem félttem a németektől, tőled se félek. Erre röhögött. Úgyhogy nekem semmilyen bántódásom az oroszoktól nem volt. De minden házban volt egy kapitány, és ha valami nem tetszett nekünk, hívtuk a kapitányt, aki könyörtelenül büntette a katonákat.

A lakásból, mire visszamentem, eltűnt az ágynemű, meg eltűntek holmik, az egyik rekamié oldalát meg eltűzelték, szóval nagyon kevéssel kezdtem az új életemet, de engem ez mind nem zavart. Sokáig vártam haza a férjem. Volt egy bajtársa, aki a lábával ugyanabban a szükségkórházban feküdt, mint Feri. Az a fiú jelentkezett a sógoromnál, és Béla elküldte hozzám is. Kérdeztem a fiút, hogy hol van Feri eltemetve. Azt mondta, hogy abban az időben nem temettek.

Lili húgom csak valamikor júliusban vagy augusztusban jött haza Lichtenwörthből. Ő a sógornőivel volt deportálva, és a táborban a konyhán dolgozott, így jutott ennivalóhoz. Őket is az oroszok szabadították fel, és Lilit kórházba vitték, mert tifuszt kapott. Aztán valahogy vonattal hazajöttek, és egyszer csak szegénykém beállított az Ilka utcába kopaszon, mezítláb, egy szál ócska, rongyos kartonruhában. De akkorra a szüleimmel mi már összeszedtük minden eszünket. Ami volt kis ékszerünk, például nekem volt egy aranykarkötőm, azt eladtuk és az Ilka utcában az egyik falat felépítettük. Így a szüleim vissza tudtak menni a lakásukba, és Lili is velük maradt.

Én először az UNRRA-nál akartam dolgozni. Ez egy segélyszervezet volt, és a deportáltaknak osztogatott ruhát, cipőt meg ilyesmit. Szerettem volna ott elhelyezkedni, de anyósom, aki a felszabadulás után megjelent, mintha mi sem történt volna, nem engedett. Úgy kezelte, mintha a sajátja lennék. Viszont a Rezsáék csináltak egy üzemet a lakásukban. Az egyik rokonlányuk vegyész volt, és a konyhában valami vegyi anyagokból alkoholba való ízesítőket főzött. Irtó bűdös volt, elviselhetetlen, de abból az ízesítőből lehetett rumot csinálni, vagy bármilyen likőrt vagy konyakot. Rezsáéknak én adminisztratív munkát csináltam, és ők ezért valami ennivalót adtak, és adtak egy nagy demizson alkoholt is. Én abból csináltam azt hiszem konyakot, és azt árultam.

A házunkban egy icipici lakásban lakott a feleségével egy régi ismerős. Miután nem volt élelem Budapesten, cserébe se már, ő elutazott vidékre vonattal, és azt ígérte, hogy hoz nekem is élelmet, ha éjjelente vigyázok az öreg édesanyjára, aki már nem tudott az ágyból felkelni. Én éjjel nagyon jól aludtam, de minden éjjel nem tudom hányszor fölébresztett a néni, hogy: Editke, pisilni kell! Aztán megjött az ismerősöm és hozott nekem egy gyönyörű hízott tyúkot, amit hazavittem a szüleimnek.

Az egyik rokonunk beajánlott állásba egy ügyvédhez. De én egy idő után úgy éreztem, hogy nem akarok mindig egyedül lenni az ügyvéddel meg a feleségével – aki egyébként nagyon kedves volt, meg az ügyvéd is nagyon rendes volt –, emberek közé akartam menni. 1945-ben már volt szakszervezet és én a szakszervezetnek már korábban tagja voltam. Találtam ott ismerőst, aki kiközvetített titkárnőnek a Gazdasági Főtanácshoz, aminek Vas Zoltán volt a vezetője. Vas Zoltán régi kommunista volt és az akkori Kommunista Párt alapítója. A Főtanács a Kereskedelmi Bank helyiségében volt, ott, ahol ma a Belügyminisztérium van.

A Főtanácsból valamikor 1945 végén megalakult a Külkereskedelmi Igazgatóság, majd később a Külkereskedelmi Minisztérium, és akkor odakerültem. A Külkereskedelmi Minisztérium a Honvéd utca 15-ben volt. Ott először Nyerges János titkárnője lettem, azután szintén általában titkárnőként dolgoztam. Utáltam a Külkereskedelmi Minisztériumban dolgozni, mert általában nem volt fix helyem, aztán az ötvenes években lett ott egy információs iroda, ahol külföldi cégekről és hazai nemzeti vállalatokról kértek információkat – akkor alakultak olyan nemzeti vállalatok, mint az Agrimpex, Chemolimpex stb. –, odakerültem és 1963-ig ott is maradtam.

1945-ben, amikor a húgom hazajött a deportálásból, azonnal belépett a Kommunista Pártba, és utána beléptetett engem is meg a szüleinket is. Lili vadkommunista volt már korábban is, de engem nem érdekelt túlságosan a politika, olyan langyos voltam e téren, semmilyen. A szüleink sem politizáltak, Ferivel sem politizáltunk, viszont Feri abszolút baloldali beállítottságú volt, és alakíttatott engem is, de nem sok sikerrel. A háború után a baloldali érzelmű emberek közül sokan beléptek a Kommunista Pártba, de nem elegendő. Ezért az a mag, amelyik egy-egy intézményben vagy valahol dolgozott, igyekezett jó színben feltüntetni, népszerűsíteni a pártot, és mindenféle rendezvényeket csinált. Például táncesteket, kirándulást. Amikor a Külkereskedelmi Minisztériumban megalakult a pártcsoport, akkor ott is rendeztünk táncestélyeket, amin nagyon kevés nő volt, mert a pártban főleg férfiak voltak. Megjöttek a táncestre a férfiak – a nőkből nagyon kevesen, mert hát családanyák voltak –, és én olyan rengeteget táncoltam akkoriban, mint soha életemben. Aludni nem tudtam a fáradságtól, a lábaim teljesen kikészültek. A háború előtt táncoltam utoljára, amikor még a férjemmel jártunk baráti társaságokba, ahol vacsora után mindig nagy táncolás volt.

1947-ben az egyik pártkirándulásra az akkori főnököm, Molnár Albert elhozta a volt sógorát, Szerényi Sándort. Sándor 1905-ben született. Két nővére volt, Ilonka és Juci. Ilonka, az idősebb volt Molnár Albert elvált felesége. Sándor tulajdonképpen asztalos volt, de főleg illegális pártmunkás. Neki már a szülei is nagyon baloldali emberek voltak, tanárok és a Szociáldemokrata Párt tagjai. Az első világháború után féltek, hogy le fogják őket tartóztatni, ezért kimentek Bécsbe. A két lányuk is utánuk ment, pedig mindkettő már férjnél volt, mert korán férjhez mentek. Sanyit ekkor a nagyanja vette magához, és ő már 16 éves korában beiratkozott a pártba. Akkor Landler Jenő volt a párt egyik vezetője, a másik pedig Kun Béla. Sanyit Landler Jenő tanította a kommunista eszmékre, és őt szánta az utódjául. De 1926-ban Sanyit elfogta a rendőrség, volt is egy per Szántó Zoltán és Szerényi Sándor ellen, el is ítélték őket, és két évig börtönben is ültek. Aztán kihívták Sanyit Moszkvába, ahol valami ürüggyel letartóztatták, és onnan került a Gulágra, meg mindenféle északi lágerekbe, ahol 14 évig volt. Erről jóval később írt is egy könyvet Tizennégy év a Gulágon címmel. Mikor 1947-ben valahogy hazajött, úgy nézett ki, mint egy fogas, amire ráakasztják a ruhát. Sándor elkezdett nekem udvarolni, mentünk moziba, kirándulni, ide-oda, és aztán odavettem a lakásomba. Minthogy neki nem volt se lakása, se munkája, se pénze, és a szülei sem kerültek vissza Auschwitzból.

Még 1947-ben szegény anyám meghalt rákban, és édesapám a húgommal maradt az Ilka utcai lakásban. A húgom egy darabig a Pártközpontban dolgozott, utána elhelyezték egy vállalatnál, és annál a vállalatnál megismerkedett a nála tíz évvel fiatalabb Csíki Istvánnal, aki beleszeretett és feleségül vette. István azután munkásfiúból alezredessé lett. Roppant okos volt, és olyan modora volt, mint egy grófnak.

Nem sokkal azután, hogy Sanyi hozzám költözött, kaptam egy ajánlatot a Külkereskedelmi Igazgatóságtól, hogy menjek ki Párizsba dolgozni. Boldog voltam, mert egész életemben Párizsba vágytam, minden vágyam az volt, hogy oda eljussak. Már 1933–34-ben is megpróbáltam összekaparni egy kis pénzt, hogy kimenjek a párizsi Világkiállításra, és egyszerre három munkahelyem is volt ezért. Egyik volt a zománc-kartell, amely 9 órakor kezdődött és kettőig tartott. Utána egy olyan műhelybe mentem, ahol rádiókat gyártottak, és a rádióalkatrészeket kellett összeállítanom. Ez két-három órát tartott, utána elmentem a barátnőim édesapjához, Erdély Sándorhoz, aki könyvszakértő volt, és nekem diktálta a jelentéseket. De nem tudtam annyi pénzt összegyűjteni, amennyi kellett volna, úgyhogy fájó szívvel le kellett mondani az útról. Akkor abból a pénzből egy barátnőmmel 10 napra elmentem Abbáziába, ahol egy nagyon jó zsidó panzióban laktunk. A szobánk a tengerre nyílt, és én akkor láttam először tengert.

Mikor ezt a párizsi ajánlatot kaptam a Minisztériumtól, azt gondoltam, hogy jó, hogy itt van ez a Sanyi, elég jóban is vagyunk, kicsit bele is szerettem, de nem mindig adódik ilyen alkalom, hogy kimehessek, még hozzá fizetnek is érte, és így kimentem. 1948. június 2-án indultam, vonattal. Emlékszem, a vonaton reszkettem az izgalomtól, meg az alpoki hidegtől.

Párizsban a kirendeltségen – amely a kereskedelmi kapcsolatot tartotta az ottani Gazdasági Minisztériummal – lettem titkárnő. Egy ottani kolleganőm egy özvegyasszonynál, egy háromszobás lakásban vett ki részemre egy szobát. A lakásban fürdőszoba volt, de melegvíz nem, azt melegíteni kellett gázon és mosdótálban mosakodtunk. Párizs akkor nagyon rossz állapotban volt, a boltban minden jegyre ment, de nagyon jól éreztem magam a városban. Ott voltam először metrón.

1948 karácsonyán 3-4 napra hazajöttem. Jelentkezni kellett a Minisztériumban, ahol Lajos Géza fogadott. Órák hosszat vártak, és nagyon rossz volt ott a hangulat, mert a moszkoviták átvették a vezetést, és nagyon rossz világ volt Magyarországon. Mikor visszamentem, el kellett mesélnem Károlyi Mihálynak, hogy mi a helyzet Magyarországon. Ő volt a párizsi követ abban az időben, de nemsokára lemondott. Ezután Szántó Zoltán lett a nagykövet, és ő teljesen kisajátított engem, mint munkaerőt. Állandóan a visszavásárlásra tonnaszámba visszahozott részvényeket kellett átvennem, és semmi mással nem foglalkozhattam. Akkoriban az Alliance Francaise-be jártam nyelvtanfolyamra, és azt borzasztóan szerettem. Nagyon gyorsan haladtam, minden hónapban egy osztállyal följebb kerültem. A tanárnő egy nagyon finom, ötven év körüli kisasszony volt, mellettem egy török kislány ült, volt ott egy amerikai néger, és voltak kínaiak is, akik olyan dolgozatokat írtak, hogy az tiszta költészet volt. Szántó Zoltán sajnos ezt megszüntette, mert nem lett időm tovább a tanfolyamra járni.

1950-ben hazajöttem. Közben Sándor a lakásomban lakott, és tartottuk a kapcsolatot, írogattuk a leveleket egymásnak. Ő közben szerzett magának egy lakást, közel a Városligethez, de együtt laktunk, és 1952 májusában össze is házasodtunk. Ez kényszerházasság volt, mert nem akartuk tulajdonképpen, de Moszkvából jött egy olyan irányzat, hogy az együtt élő párok házasodjanak össze, nem való az, hogy vadházasságban éljenek az emberek. Erre kénytelenek voltunk összeházasodni.

Pénzért visszaadtuk a lakásomat az előljárásnak – nagy volt a lakásínség, volt olyan lakás, amiben 3-4 társbérlet is lakott, és boldog volt az előljárás, hogy visszakapott egy lakást –, és beköltöztünk a Krisztina körút 75-be. Ott volt egy első emeleti, körülbelül 100 négyzetméteres, központi fűtéses lakás, aminek udvarra is volt egy szobája és az utcára is. A kettőt egy folyosó kötötte össze, ahol a ruhásszekrények voltak, és abból nyílt a fürdőszoba. Nagyon szép lakás volt. Egy volt bírósági lakás volt, aki a kitelepítés előtt a házvezetőnőjével egy másik lakásba költözött. A lakásban telefonunk volt, hűtőszekrényünk is és porszívónk is, amiket akkor vettem, amikor eladtuk az Ilka utcai lakást és abból kaptam 5000 forintot. Nagy pénz volt ez akkor! Az Ilka utcai lakást a húgom akarta eladni, nem akart már ott lakni, és bérbe vettek egy lakást egy nagyon szép helyen valahol Zuglóban.

Sándort nagyon hosszú ideig, azt hiszem 1954-ig nem vették vissza a pártba. A Villamos-műveknél dolgozott, és azzal büntették, hogy főelőadónál nem mehet magasabb állásba. Aztán Kállai Ernő javaslatára visszavették, majd a Központi Bizottság tagja lett és a Pártközpontban kezdett dolgozni, a kulturális ügyeket intézte. Nagyon sokat jártunk moziba, színházba, mert a férjemnek ez kötelessége is volt. Az akkori összes érdekes darabot láttam. És bekerültem a vezetőik társaságába, a férjem ismerősei közé. Ez elég szűk társaság volt, és élénk életet éltünk mi, akik a Kommunista Párt tagjai voltunk – meg akik valamelyik funkcionáriusnak voltak a hozzátartozói.

A Pártban összejövetelek voltak. November 7-én, március 15-én, augusztus 20-án nagy ünnepségeket rendeztek az Országházban, amire több száz embert hívtak meg. Jártunk felvonulni, azaz eleinte jártam felvonulni, később meg néztem a felvonulókat a tribünről. De én nem éreztem jól magam ebben a pozícióban. Először nem is tudtam, hogy mit beszéljek ezekkel a vadidegen emberekkel, de aztán kialakultak kisebb-nagyobb barátságok.

Nyaranta Balatonaligán voltunk a Pártüdülőben. Aligán 12-kor volt az ebéd. Egyszer, mikor ott nyaraltunk, látom, hogy a férjem beszélget egy emberrel, aki egy egyszerű fürdőköpenyben volt.

Kiabálok neki, hogy Sanyi, Sanyi, gyerünk ebédelni. Erre a férjem int, én meg várok. Aztán kiderült, hogy Kádár Jánossal beszélgetett. Aligán ismerkedtem meg Sík Endrével, aki mikor Oroszországból hazajött, külügyminiszter lett, és egy rendkívüli ember volt, nagyon élveztem a társaságát. Pártcsereüdüléssel voltunk Romániában, Predeában és Szocsiban is. Szocsiba minden nemzet kommunista pártjából küldtek nyaralni embereket, voltak ott finnek, franciák, még mongolok is.

Voltak párttanfolyamok. Két vagy három fokozat volt. Az elsőt a pártról általában tanítottak, párttörténetet, meg ilyesmit, de semmi konkrét dolog. A másodikban már gazdasági kérdések voltak, ami már érdekesebb volt. Azután engem 1955-ben kizártak a Pártból – szerintem Sándoron akartak bosszút állni így –, azzal az indokkal, hogy nem vagyok elég fejlett ideológiailag. Hogy a kolleganőimmal nem ideológiai kérdésekről beszélgetek, hanem a macskámról. A Marci nevű macskám név szerint szerepelt a taggyűlésen. Azt is nagyon rossznéven vették, hogy Párizsban voltam. Irigyeltek. Én mélyen szégyelltem magam helyettük, mert többre tartottam a pártot, de bőgtem, mint egy állat.

1956-ról otthon semmit nem beszéltünk, arról, hogy mi történik, mert Sanyinak fogalma sem volt, hogy ez micsoda. Ő az oroszoknak drukkolt, mint hű kommunista. És annyira tisztázatlan volt a helyzet, hogy az ember nem tudta, mi lesz, hogy lesz. A férjem se tudta. Azt hittük, hogy a reakció visszaveszi az uralmat. Sanyi egy darabig még bejárt a Központba, én meg otthon voltam, és kilométereket jártam a lakásban idegességemben, hogy mi van vele. A házunkban reakciós fiatalok laktak fölöttünk, akik állandóan kötekedtek az ablakon keresztül az oroszokkal, akik végül egy gránátot repítettek az ablakukba. A gránát az ő lakásukban robbant, és megrongálta a mi mennyezetünket, úgyhogy az egyik szobából fölláthattunk hozzájuk. Át kellett költöznünk az udvari szobába. Mikor aztán novemberben-decemberben visszatért minden a régi rendbe, Sanyi azt mondta, hogy itt az ideje, most visszaléphetsz a pártba. Nekem eszem ágába se lett volna visszalépni. Mert a kollegáim a Külkerben határozott kívánságokkal álltak elő. Azt akarták, hogy mivel Sanyi bent van a Pártközpontban, szerezzen lakást ennek és ennek, meg intézze el, hogy kiváló orvosnak nevezzék ki ezt vagy azt. Én soha nem mondtam el ezeket a Sanyinak, mert tudtam, hogy úgyse csinál semmit, de emiatt is utáltam a Külkerben lenni.

1960-ban elváltunk Sándorral. Mert ő közben beleszeretett a titkárnőjébe. Az együtt töltött évek alatt én úgy kiszolgáltam őt, mint egy kiskutya, ágyba vittem neki a reggelit, a vacsorát, mert fájt a háta meg ezer baja volt. De a végén már úgy éreztem magam, mint egy házvezetőnő. Késő estig dolgozott, és még munkát is hozott haza, amit nekem diktált, én gépeltem, hogy tehermentesítse a titkárnőjét. Borzasztóan bántott, hogy én olyan sokat tettem érte, és ő otthagyt, de tulajdonképpen a hiúságomat bántotta, mert akkor már nem voltam belé szerelmes. Viszont úgy éreztem, hogy akkor lettem önállóan gondolkozó ember, mikor elváltam. Mert Sándor olyan erős egyéniség volt, hogy mellette mindig kis pontnak éreztem magam, aki nem tud semmit, nem ér semmit. Ő például nagyon rossz néven vette, hogy engem Kohnnak hívnak, többször szóvá is tette.

Miután elváltunk, Sándor büszkén mesélte, hogy kinevezték a Pártfőiskola igazgatójává, és a Sakkszövetség elnöke is lett, ő futtatta például a Polgár lányokat is. Nagy sakkozó volt, Kádárral is sokat játszott, de én a sakkot megutáltam mellette, mert a versenyekről mindig gyomorfájósan jött haza, úgy felizgatta magát.

1962-ben belügyminiszteri engedéllyel Kállaira változtattam a nevem. Azért Kállaira, mert a pártban volt egy nagyon kedves ember, a Kállai Ernő – aki 1954-ben felszólalt, hogy miért nem

veszik már vissza Sándort a pártba. Új igazolványt kellett csináltatnom, és arra gondoltam, egybe elmegy a két dolog: az új igazolvány készítése és a névváltoztatás is.

Édesapám soha nem változtatta meg a nevét, és ő nem is tudott az én névváltoztatásomról. A húgommal eltitkoltuk azt is, hogy elváltam. Mikor azt kérte, hogy látogassa meg a férjem, akivel nagyon szerették egymást, azt mondtam, hogy Sándor nagyon el van foglalva. Tudomásul vette. Édesapám a háború után már nyugdíjas volt, de akkor a kereskedőket semmire nem becsülték, úgyhogy rendkívül alacsony nyugdíjat kapott. A Külkereskedelmi Minisztériumba lehetett vendéget hívni ebédre, és mikor a papám már nagyon idős volt, akkor is sokszor eljött trolibusszal, én vártam a trolinál, aztán együtt mentünk az ebédlőbe. Apám az élete végén már nagyon beteges volt és nem is hallott jól. 1962-ben, 80 éves korában halt meg.

Én 1963-ban átkerültem a Külügyminisztériumba. Ez úgy történt, hogy nagyon utáltam már a Külkért és panaszkodtam a húgomnak. A húgom legfiatalabb sógora a Külügyben volt személyzetis, és Lili szólt neki. Mikor ott megtudták, hogy mennyi nyelvet tudok, nagyon boldogan fogadtak. De még csak két hónapja voltam ott, amikor onnan is kiküldtek dolgozni Párizsba. Ekkoriban Algériában a kirendeltségen is megbetegedett két tisztviselő, és minthogy Párizs nagyon közel volt, engem küldtek át helyettesíteni őket. Ez nem volt jó, de nagyon érdekes volt. Algériát gyönyörűnek találtam, Algírban, a városban amerre jártam, mindenhol láttam a gyönyörű kék tengert. A kirendeltség egy nagyon szép villában volt, aminek a kertje tele volt embermagasságú kaktuszokkal. De rettenetes volt a klíma, nem lehetett délben kimenni, mert olyan forróság volt, hogy meg se próbálta az ember. Úgyhogy délelőtt dolgoztunk és délután. Hat hétig voltam ott, és utána boldogan mentem vissza az imádott Párizsomba.

1965-ben jöttem haza. A Külügyben akkor jött egy olyan rendelet, hogy az 55 éven felülieket nyugdíjazni kell. Én 57 éves voltam, és nyugdíjaztak. Eleinte elfoglaltam magam, például rendbe kellett hozni a lakásomat. Ebbe a svábhegyi lakásba, ahol most lakom, a válásunk után nem sokkal költöztem. A szomszéd házban lakott egy kolleganő, aki egyszer meghívott ebédelni, és annyira megtetszett a környék, hogy elhatároztam, kerül amibe kerül, idejövök lakni. És a kétszoba-hallos Krisztina körúti lakásomat elcseréltem erre a kis lakásra. Ez a ház 1942-ben panzióknak épült, azért egyformák a lakások, és azért nincs is benne konyha. Mert a földszinten volt egy közös konyha.

Később nagyon üresnek éreztem az életemet, és napi két-három órás munkát vállaltam a Munkásőrségnél. Rettentő unalmas munkám volt: listákat kellett összeállítani, hogy a munkásőrség fegyverbemutatói mikor lesznek és kik vesznek rajta részt. Viszont nekem mindig nagy barátnői társaságom volt. Nyugdíjasként is összejártam a barátnőkkel sétálni, kártyázni, utazni. Sokat utaztam már a volt férjemmel is, őelőtte is, és később meg mindig vittem magammal egy-egy barátnőt. A válásunk után egy barátnőmmel voltam Jaltában, ami csodálatos fürdőhely. Jártam sokszor Jugoszláviában, sokfelé, nemcsak Abbáziában, de oda már szinte hazajártam. Voltam Rómában, Firenzében, Velencében, végigutaztam Olaszországon autóbusszal, vonattal. Voltam Prágában, Görögországban, Spanyolországban, az NDK-ban, Svájcban többször is, sőt 1957-58-ban ott is dolgoztam öt hónapig, a követségen voltam titkárnő. Izraelben is voltam 1993-ban, 85 évesen, társas úttal, repülővel, és az volt az utolsó utazásom. Nagyon tetszett, de nem éreztem magam otthon. Egy porcikámmal nem éreztem azt, hogy odatartozom. Nekem ez a hazám.

1967-ben telefonált nekem a Köpeczi Edit, akit a volt férjem révén jól ismertem, hogy vállalnék-e gépírást Köpeczi Bélának. Béla akkor a Művelődési Minisztériumban dolgozott és az Akadémián volt

főtitkár-helyettes. A minisztériumban volt egy titkárnője, akinek ő privát is diktált, mert akkor kezdte írni a II. Rákóczi Ferencről szóló könyvét. De a titkárnő nyugdíjba ment és vidéken lakott, nem tudott neki tovább dolgozni.

Béla mindig vagy vasárnap vagy szombaton ért rá, úgyhogy attól fogva nekem nem volt hétvégém. De nem volt hétköznapiom sem, mert amit lediktált, azt magánál tartotta, kijavította, aztán érte mentem és újból legépeltem. Volt hogy háromszor is át kellett gépelnem egy-egy szöveget. Ez volt az első munka az életemben, amit élveztem. Hosszú-hosszú évekig, egészen addig dolgoztam Bélának, míg egyszer a metrón rám nem esett egy férfi, és eltört a jobb bokám. Béla egy darabig még azután is feljárt hozzám, és nálam diktált. Én őt most is fölhívom néha, és úgy érzem, nagyon jó barátok vagyunk.

Béla mellett megtanultam fogalmazni, megtanultam, hogy kell írni. Mellette legalább két egyetemet elvégeztem, legalább annyi tudást szereztem, de nem hasznosítottam, csak amikor 96 éves koromban megírtam az első könyvemet. Akkor eltört a lábam, és mozdulni se tudtam. Kórházba kerültem, ahol nem tudtam aludni, és akkor végiggondoltam az életemet. Eszembe jutott a Máraival, Károlyi Mihállyal való találkozás, meg hogy milyen érdekes emberekkel és hogyan találkoztam. Eszembe jutott például, hogy amikor Athénból, az első nagy utunkról jöttünk haza a barátnőmmel, már a repülőtéren azzal fogadtak bennünket, hogy milyen szerencsétlenség történt Vályi Péterrel. Vályi Péter a világ legaranyosabb embere volt. Ha az ember találkozott vele, az öröm volt egész napra. Abból az emberből a szeretet, a jószág csak úgy sugárzott. És amikor Diósgyőrben volt egy kohóavatáson, valaki belelökte a forró masszába. Politikai gyilkosság volt. Ott a kórházban fejben megírtam a könyvem, s mikor hazajöttem, lediktáltam és aztán magánkiadásban kiadtam. Azért tartottam fontosnak megírni, mert rádöbbenem, hogy az egész életem összefügg a történelemmel.

És én nagy hazafi vagyok, mert most elkezdtem összeállítani egy könyvet azokról is, akikre mi magyarok büszkék lehetünk. Ebben mindenki benne lesz, akikről a Népszabadság hétvégi mellékletének portré-rovatában volt cikk. Gyűjtöm azokat az írásokat, és azért akarom kiadni, hogy ismerjük meg, milyen értékes emberek élnek közöttünk. De írtam már az utazásaimról is, és tervezem, hogy azt is folytatom hamarosan.

Nekem nem lett gyereke, az első férjemmel anyagi okokból, mert nem volt pénzünk, hogy otthon maradjak, a második férjemnek pedig valószínűleg megváltozott a szervezete: soha nem védekeztünk, és nem estem teherbe. De szerettem volna gyereket, ma se bírok elmenni egy gyerek mellett, hogy meg ne simogassam. Lili húgom pedig 1968-ban sajnos öngyilkos lett. Ötvenkét évesen az idegei felmondták a szolgálatot, és nem tudott bejárni dolgozni. Leszállékolták, majd pár év múlva hagyott egy búcsúlevelet a férjének, Budán elbujdosott egy erdőben egy olyan helyre, ahol nem jártak emberek, altatókat vett be, és egy év múlva találtak rá turisták. Addig az egész országban keresték, mert a férje a rendőrségen volt alezredes, és nagyon szerette a húgomat.

Mostanában már nem megy olyan könnyen a járás, de azért el-eljárok ide-oda, és minden nap az utolsó betűig elolvasom a Népszabadságot. Azok, akik körülöttem vannak, kényeztetnek, lesik a kívánságaimat. Csak ki kell mondanom valamit, már csinálják is. Úgy három éve körülbelül van egy Anikó nevű, hatvan év körüli barátnőm, akinek tragikus körülmények között meghalt az édesanyja, és engem egy kicsit az anyjának tekint. Néha hétvégenként meghív magához ebédelni, és olyankor

nagyszerű, remek ebédeket főz. Aztán nagyon jóban vagyok Évikével, aki rengeteget ápolt engem, mert nagyon sok törésem volt, amikor nem tudtam magam ellátni. Intim, jó barátnők vagyunk. És van még egy Tündérem, aki takarít nálam, bevásárol, intézi a dolgaimat, és akivel szintén nagyon jóban vagyok.

Van egy fogadott lányom is Franciaországban, akinek nagyon jóban voltam az anyjával és akit hatéves kora óta ismerek. A Gondozási Központ nyugdíjas klubjából is van egy barátnőm, Ilonka. Ilonkát még annak idején a pártból megbízták, hogy szedjen össze harminc embert, és akkor alakítanak egy nyugdíjas klubot. Én segítetttem neki összeszedni az embereket, jártuk a Sváb-hegyet, és mi is jelentkeztünk. Nem is gondoltuk, hogy ilyen jó lesz. A klubból kapom mindennap az előfizetéses ebédet, és isteni jó ebédet kapok. Különböző rendezvények is vannak, előadások, születésnapok. Én mindig jóban voltam a körülöttem lévő emberekkel, az iskolában is, a munkahelyeimen is, és mindenhol szerettek engem is. A klubban is szeretnek, a 95. születésnapomat megünnepelték, verset írtak nekem, és én is mindenkinek ajándékoztam a könyvemből és az útleírásaimból. Nagyon szép az öregkorom, kívánom mindenkinek, hogy ilyen szép öregkora legyen.